

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ *ΚΟΡΑΗΣ*

Διπλωματική εργασία

**Όψεις του *libertinage* σε κείμενα του νεοελληνικού
Διαφωτισμού**

Ελένη Δευτεραίου

A.M. 2019K015

Τριμελής Επιτροπή:

Γιάννης Ξούριας

Νικόλαος Μαυρέλος

Στέση Αθήνη

Αθήνα, 2022

Περιεχόμενα

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	4-5
Κεφάλαιο πρώτο:	
Η έννοια του libetinage εκτός και εντός συνόρων	6-23
Κεφάλαιο δεύτερο:	
Έχνη libetinage στη λογοτεχνία της εποχής του Διαφωτισμού	24-47
Συμπεράσματα	48-52
Βιβλιογραφία	53-58

Πρόλογος

Αφορμή για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας αποτέλεσε μία προπτυχιακή μου εργασία, η οποία είχε ως θέμα της τα στιχουργήματα που περιλαμβάνονται σε ένα έργο του 1792, το *Έρωτος Αποτελέσματα*. Το ιδιαίτερα παθητικό τους περιεχόμενο σε συνδυασμό με τις νεωτερικές αντιλήψεις που εκφράζονται στο πεζογράφημα κέντρισαν το ενδιαφέρον μου. Ενδιαφέρον, που κατά τον δεύτερο κύκλο των εγκύκλιων σπουδών μου, εξελίχθηκε σε έντονη επιθυμία για τη μελέτη της -ερωτικής και μη- λογοτεχνίας της περιόδου εντός του ιδιόμορφου ιδεολογικού πλαισίου που διαμορφώνεται.

Η παρούσα εργασία δεν εξαντλεί το θέμα με το οποίο καταπιάνεται, δε φέρνει στο φως άγνωστα έργα και σε καμία περίπτωση δε συνιστά θεωρητική αποτίμηση της εγχώριας ερωτικής λογοτεχνίας. Στην πραγματικότητα αποτελεί ένα τόλμημα που αποσκοπεί στο να αναδείξει μία αθέατη πλευρά της λογοτεχνικής παραγωγής του 18^{ου} αιώνα. Ο μελετητής των κειμένων της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού αντιμετωπίζει ήδη στο ξεκίνημα του εγχειρήματός του δυσκολίες τις οποίες καλείται να υπερπηδήσει. Βασικά ζητήματα, όπως το ότι δεν υπάρχουν αρκετά εργαλεία υποδομής και πολλά από τα έργα παραμένουν αδημοσίευτα ή δεν υπάρχουν κριτικές εκδόσεις ακόμα και για αυτά που είναι ευρέως γνωστά, καθιστούν την ενασχόληση απαιτητική και κοπιώδη.

Δεν θα μπορούσα να μην αναγνωρίσω την οφειλή μου στον επιβλέποντα της διπλωματικής εργασίας, τον αναπληρωτή καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, Γιάννη Ξούρια. Ευχαριστώ τη φίλη και συμφοιτήτρια μου, Νεφέλη Αρδίττη, η οποία πρόθυμα διάβασε την εργασία μου και διόρθωσε τις τυπογραφικές αβλεψίες μου. Τέλος, αφανείς αρωγοί σε κάθε μου τόλμημα είναι οι γονείς μου. Τους χρωστώ ό,τι είμαι και τους ευχαριστώ αμέριστα.

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να ιχνηλατήσει το φαινόμενο του libertinage σε έργα της νεοελληνικής γραμματείας την περίοδο του Διαφωτισμού. Η ελευθεριότητα ανήκει στο ευρύτερο είδος της ερωτικής λογοτεχνίας, έχει τις ρίζες της στην Γαλλία και στον πυρήνα της -τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια- εμπεριέχεται η έννοια του ελευθεριακού ανθρώπου που τον χαρακτηρίζει η λογική και η γνώση.

Ο λιμπερτίνος ως άτομο είναι ορθολογιστής, δεν δέχεται άκριτα τις παραδεδεγμένες αντιλήψεις περί ηθικής, αντιδρά στον θρησκευτικό φανατισμό και υιοθετεί αντιθρησκευτικό λόγο, στρεφόμενος ενάντια σε προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες. Θα δεχτεί έντονη κριτική για τον τρόπο ζωής που επιλέγει και ιδιαίτερα για τη σεξουαλική απελευθέρωσή του. Αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά συγκροτούν ένα υποκείμενο που ισορροπεί μεταξύ λογικής και αισθησιακών απολαύσεων και αποτελούν από μόνα τους απόδειξη της ριζοσπαστικότητας των ιδεών του.

Η απάρεσκεια των συντηρητικών κύκλων, η οξεία κριτική που θα ασκήσουν, και τα μέτρα που θα λάβουν για την καταπολέμηση των φθοροποιών ιδεών των λιμπερτίνων, ώστε να προστατευθούν τα χρηστά ήθη της κοινωνίας, θα καθορίσουν τη διαμόρφωση της έννοιας libertinage στο πέρασμα των χρόνων και την τύχη πολλών έργων του είδους. Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, η ελευθεριάζουσα ερωτική λογοτεχνία θα χρησιμοποιηθεί για να καταγγείλει τον έκλυτο βίο των αριστοκρατών από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, αλλά και τις ευκατάστατες και τις φιλόδοξες ομάδες που επιδιώκουν την αναρρίχηση τους στην εξουσία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο λιμπερτίνος μετασχηματίζεται σε λογοτεχνικό ήρωα με σκοπό τη διαμαρτυρία για τα κακώς κείμενα της κοινωνίας.

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση των κεφαλαίων της εργασίας, κρίνεται απαραίτητο να διευκρινιστεί ότι στην παρούσα μελέτη δεν επιχειρείται η σε βάθος ανάλυση όλων των πτυχών του ζητήματος, όπως αυτό εντοπίζεται στην ελληνόφωνη κοινωνία. Στις σελίδες αυτές οι προσδοκίες ενός σχολαστικού αναγνώστη, ο οποίος αναζητά απαντήσεις σχετικές με το πότε η ελευθεριότητα εντοπίζεται για πρώτη φορά σε πρωτότυπα ελληνόγλωσσα αφηγηματικά έργα ή με ποια ξενόγλωσσα έργα αυτά συνομιλούν, δεν θα ικανοποιηθούν. Άλλωστε, ένα τέτοιο εγχείρημα ξεπερνά τις δυνατότητες μιας διπλωματικής εργασίας και θα οδηγούσε σε επισφαλή και βεβιασμένα συμπεράσματα.

Στο ερώτημα «τι είναι libertinage και ποια τα γνωρίσματα του;» αποπειράται να δώσει απαντήσεις το πρώτο κεφάλαιο. Στηριζόμενοι στην έως τώρα βιβλιογραφία, περιγράφουμε την έννοια του λιμπερτινισμού και την επίδραση των διαφόρων κοινωνικών συνθηκών, μέσα στις οποίες αυτή διαμορφώνεται. Επιπλέον, καταγράφονται οι διαφορές του με την πορνογραφία, με την οποία κατά καιρούς συνδέθηκε εξαιτίας του τολμηρού περιεχομένου του με σκοπό την υποτίμησή του. Τέλος, για τον εντοπισμό του φαινομένου στα ελληνικά δεδομένα και τον καθορισμό των χαρακτηριστικών του ανατρέξαμε σε λεξικά που κυκλοφόρησαν την περίοδο 1750-1839 και σε δοκιμακά κείμενα που οι συγγραφείς τους εναντιώνονται σε αυτό.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, τίθενται στο επίκεντρο έργα λογοτεχνικά που παράγονται από Έλληνες συγγραφείς. Σε πρώτο επίπεδο επιχειρούμε να ανακαλύψουμε την ύπαρξη ελευθεριαζόντων στοιχείων, τα οποία άμεσα ή συγκαλυμμένα αναφέρονται στο libertinage, και σε ένα δεύτερο επίπεδο την περιγραφή τους. Η απογραφή αυτή συμβάλλει στην ανάδειξη των λογοτεχνικών μαρτυριών του φαινομένου. Τα έργα που αξιοποιήθηκαν καλύπτουν το διάστημα 1785-1817. Αυτά είναι: *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, *Αληθής Ιστορία*, *Έρωτος αποτελέσματα: ήτοι ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια*, *Ηθική Στιχουργία*, *Η κομψή ιστορία «Το κατ' Ευμενείαν και Σαπφιάδην» ή «Κατάσκοπος των του κόσμου πραγμάτων»*, *Ερμήλος ή Δημοκριθιράκλειτος* και *Η Κρίσις του Πάριδος*.

Στο τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα της ερευνητικής προσπάθειας. Ο απώτερος σκοπός είναι να δούμε σε τι συνίσταται η ελευθεριότητα στα καθ' ημάς, εάν τελικά αυτή εγκολπώνεται ή καταδικάζεται και σε τι βαθμό. Τέλος, περιγράφονται τα χαρακτηριστικά του λιμπερτίνου, σύμφωνα με τα υπό εξέταση κείμενα των δύο προηγούμενων κεφαλαίων.

Κεφάλαιο πρώτο: η έννοια του libertinage εκτός και εντός συνόρων

Οι αλλαγές που γνωρίζει το επίθετο *ερωτικός* με το πέρασμα των χρόνων έχει ως αποτέλεσμα τη δυσκολία της νοηματοδότησης του όρου *ερωτική λογοτεχνία*, οι απαρχές της οποίας δεν έχουν απόλυτα αποσαφηνιστεί¹. Αν και τα τελευταία χρόνια παρατηρείται η προσπάθεια να οριοθετηθεί, ο συσχετισμός του με λέξεις, όπως *χυδαιότητα* και *χρηστοθήθεια*, το νόημα των οποίων βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις ιστορικές και τις πολιτισμικές συνθήκες που διαμορφώνονται σε έναν ορισμένο γεωγραφικά τόπο, μία δεδομένη στιγμή, δυσκολεύει το εν λόγω εγχείρημα. Κατ' αυτόν τον τρόπο έργα που αποπνέαν αισθησιακή διάθεση, χαρακτηρίστηκαν κατά καιρούς πορνογραφικά και χωρίς αισθητικές αξιώσεις. Μία τέτοια περίπτωση είναι η λογοτεχνία του libertinage, με τις καταβολές της να τοποθετούνται τις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα².

Τα λιμπερτίνικα έργα διαποτίζονται από τις αρχές του Διαφωτισμού και είναι συνώνυμα του ελεύθερου πνεύματος, του ανθρώπου που δεν υπόκειται σε οποιονδήποτε περιορισμό, και χρησιμοποιούνται ως ένα χρήσιμο μέσο της εξάπλωσης των διαφωτιστικών ιδεών. Αυτό τουλάχιστον υποδηλώνει η λέξη *libertinage*, η οποία από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα ως και τις αρχές του 18^{ου} σήμαινε «το ελεύθερο πνεύμα»³. Ωστόσο η σφοδρή, όπως θα φανεί και παρακάτω, επιθετική κριτική που θα τους ασκηθεί, κυρίως εξαιτίας των ερωτικών υποθέσεων και της απόρριψης των θρησκευτικών και κοινωνικών κανόνων που προωθούν, και η φιλονικία που θα προκύψει θα οδηγήσει στην ανασηματοδότηση του όρου από *ελεύθερος στοχαστής* σε *εκφυλισμένος* και στην απόρριψη του από τους ίδιους τους Διαφωτιστές⁴.

Προτού ανατρέξουμε στις διαφορετικές έννοιες που εντοπίζονται για τον όρο ελευθεριότητα, πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι τα λιμπερτίνικα έργα παρά το έντονα αισθησιακό τους περιεχόμενο δεν αποτελούν πορνογραφία⁵. Τα δύο είδη

¹ Jean-Jacques Pauvert, *Η ερωτική λογοτεχνία*, Αθήνα, Άγρα, 2003, 9-23.

² Jean-Christophe Abramovici, «Libertinism», στο *Encyclopedia of the Enlightenment* (επιμ. Michel Délon), I, Λονδίνο, Routledge, 2013, 772. Ο Pauvert, *Η ερωτική λογοτεχνία*, ό.π., 60-62, αναφέρει την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα.

³ Abramovici, ό.π., 772.

⁴ Ο.π., 773-774.

⁵ Ο Διαφωτισμός ήταν η πρώτη εποχή της μαζικής παραγωγής πορνογραφίας, η παραγωγή της οποίας συνδέθηκε με την νεωτερικότητα βλ. σχετικά Lynn Hunt, *The invention of pornography: Obscenity and the origins of modernity: 1500-1800*, Zone books, Νέα Υόρκη, 1993 και στο σχετικό λήμμα στο Βαγγέλης Αθανασόπουλος, «Πορνογραφία», στο *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα- Έργα- Ρεύματα-Όροι*. Αθήνα, Πατάκη, 2007, 1856-1857. Να σημειωθεί ότι ο όρος *πορνογραφία* δεν εμφανίζεται στην Εγκυκλοπαίδεια των Denis Diderot και Jean Le Rond d'Alembert.

διαφοροποιούνται ως προς τα αφηγηματικά δομικά στοιχεία, τη διαβάθμιση της αφηγηματικής έντασης του πάθους και της ηδονής και τον στόχο που θέτουν στον υπονοούμενο αναγνώστη.

Το πορνογραφικό είδος δίνει έμφαση στη σεξουαλική δραστηριότητα τοποθετώντας το σώμα στο αναγνωστικό κάδρο⁶. Η δράση είναι περιορισμένη έως ανύπαρκτη, το συναίσθημα απουσιάζει και οι απλοϊκοί στο χτίσιμο χαρακτήρες συνδέονται με χαλαρούς δεσμούς. Στα πορνογραφήματα ο ερωτικός σύντροφος αντιμετωπίζεται ως ένα απλό μέσο ικανοποίησης των σεξουαλικών ορέξεων για μία συγκεκριμένη στιγμή. Αυτή η μηχανιστική σχέση που δημιουργείται εν τέλει οδηγεί στην απανθρωποποίηση. Σε αυτή συμβάλλει και η κυριολεκτική χρήση της γλώσσας και το αφρόντιστο και στεγνό από λυρισμούς, ορισμένες φορές κυνικό, ύφος. Πρόθεση αυτού του είδος των έργων είναι η σωματική διέγερση του αναγνώστη, ο οποίος εξαιτίας της εστίασης στην παρατήρηση των σωμάτων αναλαμβάνει τον ρόλο του ηδονοβλεψία.

Στον αντίποδα, τα λιμπερτίνικα έργα διαθέτουν πολύπλοκη δράση, σύνθετες και όχι απλοϊκές ανθρώπινες σχέσεις αναπαριστώντας μία αφηγηματική πραγματικότητα. Το στοιχείο του ερωτισμού εκφράζεται μέσω της σεξουαλικότητας, η οποία, όμως, ανάγεται σε μία μορφή κι επομένως μετουσιώνεται σε λογοτεχνικό λόγο⁷. Ακόμα και όταν έχουν έντονη λεκτική αναπαράσταση της αισθησιακής απόλαυσης, επιχειρούν περισσότερο να προκαλέσουν την ηθικολογία και να περιφρονήσουν τους θρησκευτικούς και κοινωνικούς κανόνες γύρω από τις ερωτικές υποθέσεις. Πάντοτε παρατηρείται η ελευθεριακή φιλοσοφία που κρύβεται πίσω από το εκάστοτε έργο. Για αυτό και σε αρκετές «επαναστατικές» αφηγήσεις δεν λείπει ο ηθικοδιδασκισμός, με τον αναγνώστη να μένει στον ρόλο του παρατηρητή. Επομένως, σκοπός αυτών των έργων είναι ο προβληματισμός, αφού δεν στερούνται πολιτικών και φιλοσοφικών στοιχείων προσπαθώντας να πείσουν γύρω από κοινωνικά θέματα ηθικής φύσεως και όχι να διεγείρουν τον σωματικό ενθουσιασμό του αναγνώστη.

Με την εξάπλωση της τυπογραφίας στη Γαλλία για χρόνια η κυκλοφορία εντύπων με τολμηρό περιεχόμενο φαίνεται να μην κάμπτεται παρά τις όποιες προσπάθειες ελέγχου μέσω κρατικών παρεμβάσεων⁸. Η διακίνηση ποιητικών, κυρίως,

⁶ Jean-Marie Goulemot, «Toward a Definition of Libertine Fiction and Pornographic Novels», *Libertinage and Modernity*, 94, Yale University Press, 1998, 134.

⁷ Jean-Marie Goulemot, *ό.π.*, 136.

⁸ Τέτοιες, για παράδειγμα, είναι οι επιτροπές λογοκρισίας και η κατάρτιση καταλόγου απαγορευμένων βιβλίων.

συλλογών με έντονο το σεξουαλικό στοιχείο θα θέσει τα θεμέλια της ανάπτυξης της ελευθεροφροσύνης στη Γαλλία. Αυτή σε σχέση με την υπόλοιπη γηραιά ήπειρο θα αποτελέσει κατάλληλο έδαφος για τη συγγραφή βιβλίων με ερωτικό περιεχόμενο, τα οποία θα επικρίνουν πουριτανικές αντιλήψεις γύρω από τις ερωτικές σχέσεις, θα συγκρούονται με τη συμμόρφωση σε αναχρονιστικές κοινωνικές συμβάσεις και θα καταδικάζουν τη θρησκευτική προσήλωση. Στη συγγραφή και την εξάπλωσή τους συνέβαλε η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης -κάτι που δεν παρατηρείται στις γερμανόφωνες περιοχές, οι οποίες είναι διασπασμένες σε βασιλεια, καθένα με τη δική του διάλεκτο/γλώσσα- που πρωτίστως προϋποθέτει μία διαμορφωμένη γλώσσα, η οποία διαθέτει το κατάλληλο λεξιλόγιο που εξυπηρετεί την ερωτική επικοινωνία και ως εκ τούτου μπορεί να χρησιμοποιηθεί για έργα με περιεχόμενο αισθησιακού ύφους. Και ακριβώς αυτή η έλλειψη ερωτικού λεξιλογίου αποτέλεσε το τρωτό σημείο της αγγλικής γλώσσας, η οποία σε συνδυασμό με τη δυσμενή κοινωνική θέση της γυναίκας, θα αργήσει να προσφέρει κάποιο αξιόλογο δείγμα γραφής εν συγκρίσει με τα γαλλικά. Η Ισπανία και η Ιταλία εγκλωβίζονται στην άρνηση της ρήξης με την Εκκλησία και με την Ιερά Εξέταση να μην αφήνει περιθώρια αποδοκιμασίας των επιλογών και αμφισβήτησης της εξουσίας του κλήρου⁹.

Ο όρος λιμπερτίνος (με ρίζα *libertus*= απελεύθερος/απελευθερωμένος) μεταβάλλεται ως προς τη σημασία που αποκτά, πρώτον, επηρεαζόμενος από τα ξεχωριστά στοιχεία κουλτούρας της εκάστοτε ευρωπαϊκής χώρας, η οποία τον υιοθετεί ως γλωσσικό δάνειο, και, δεύτερον, με το πέρασμα του χρόνου και την αλλαγή στη έννοια που μπορεί να γνωρίσει σε ένα κράτος, όντας πλέον ενταγμένος στο λεξιλόγιο του.

Στις λατινογενείς γλώσσες¹⁰, ο όρος *libertinus* σήμαινε τον άνθρωπο που απορρίπτει τις κοινωνικές συμβάσεις και ήταν αντίθετο του όρου *κομφορμιστής*. Ωστόσο, η μεγάλη επιρροή που άσκησε η Καθολική Εκκλησία σε χώρες όπως η Ιταλία και η Ισπανία επηρεάζει τη σημασία της λέξης, η οποία φτάνει στα τέλη του 18^{ου} αιώνα να σημαίνει εκείνον που απορρίπτει οποιαδήποτε θρησκεία. Ειδική αναφορά θα πρέπει να γίνει στη Γαλλία. Στην *Εγκυκλοπαίδεια* οι Διαφωτιστές όρισαν το *libertinage* ως μία μεσότητα της οποίας τα άκρα είναι η φιληδονία και η κραιπάλη¹¹. Φαίνεται, λοιπόν,

⁹ Για όλα όσα αναφέρονται στην παράγραφο αυτή βλ. Pauvert, *Η ερωτική λογοτεχνία*, ό.π., 75-83.

¹⁰ Abramovici, ό.π., 772.

¹¹ *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des métiers*, IX, 1765, 476. <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/page/v9-p486/> (τελευταία ανάκτηση: 15/10/2022).

ότι ο προσδιορισμός της έννοιας του *libertinage* βασίζεται σε αξιολογήσεις, για τις οποίες αξιοποιούνται προκαθορισμένα κριτήρια, παρά ένας συγκεκριμένος ορισμός. Δεν είναι κάθε ελευθεριότητα αποδεκτή, με την ηλικία να αποτελεί έναν παράγοντα που την καθορίζει. Το κυνήγι της ικανοποίησης των παρορμήσεων κρίνεται άσκοπο, αφού δεν επιδιώκεται η αναζήτηση της αλήθειας και επομένως η ωφέλεια του ίδιου του ατόμου και της κοινωνίας. Κατά αυτόν τον τρόπο η ελευθερία για τους διαφωτιστές δεν εστιάζει μόνο στην οργανική επιδίωξη της απόλαυσης, αλλά βασίζεται σε ένα σύστημα αντιλήψεων.

Στον 17^ο αιώνα ο *λιμπερτίνο* είναι ένα άτομο με πνεύμα ανήσυχο και επαναστατικό. Παρόλα αυτά, η πολεμική που δέχτηκαν οι Διαφωτιστές από τους ηθικολόγους της εποχής, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν τον όρο υποτιμητικά προσπαθώντας να αναχαιτίσουν τη δυναμικότητα των πρώτων, μετέβαλε με τον καιρό τη σημασία του όρου, οδηγώντας στην απόρριψη της αρχικής του έννοιας. Ίσως και το γεγονός ότι οι Διαφωτιστές δυσκολεύτηκαν να ορίσουν τον όρο *libertinage* με σαφήνεια και ακρίβεια συνέβαλε στην τελική διαμόρφωση της κατάστασης. Τελικά η λέξη *λιμπερτίνο* θα χρησιμοποιηθεί από τους υποστηρικτές του Διαφωτισμού για να χαρακτηρίσουν έναν συγκεκριμένο τύπο ανθρώπου, αυτόν του εκφυλισμένου ευγενούς, στην προσπάθειά τους να χτυπήσουν τη σύγχρονη καθεστηκυία τάξη. Με τον καιρό, ο όρος θα χρησιμοποιηθεί για να χαρακτηριστούν άτομα που δεν ανήκουν αποκλειστικά στην τάξη των αριστοκρατών, αναλόγως κάθε φορά με το ποιος ασκούσε κριτική. Οι νεαροί αριστοκράτες συχνάζουν σε κέντρα διασκέδασης, διαβάζουν λογοτεχνικά έργα με προκλητικό περιεχόμενο και δοκιμάζονται στη σύνθεση ποιημάτων και τραγουδιών με ανάλογο περιεχόμενο. Είναι ένας τρόπος για να εναντιωθούν στη θρησκεία και τα χρηστά ήθη που αυτή επιβάλλει στην κοινωνική συμβίωση. Σύντομα αυτή η κοινωνική συμπεριφορά και πρακτική θα αποτυπωθεί στο έντυπο, με τον λιμπερτίνο να μετατρέπεται σε ήρωα λογοτεχνικών διηγήσεων¹².

Κατά τον 18^ο αιώνα, οι αστοί θα εκμεταλλευτούν τις δυνατότητες που παρέχει η τολμηρή λογοτεχνία, θέλοντας να φανερώσουν την αισχύρη των ισχυρών και, παρόλο που η κυκλοφορία αυτού του είδους των έργων θεωρείται παράνομη (ή ημιπαράνομη), η τολμηρή λογοτεχνία διακινείται. Όσοι γνωρίζουν ανάγνωση και ανήκουν στα χαμηλότερα και φτωχότερα στρώματα δυσφορούν με την ενοχλητική

¹² Για όσα αναφέρονται στην παρούσα παράγραφο βλ. Jean-Jacques Pauvert, *ό.π.*, 86-105 και Jean-Marie Goulemot, *ό.π.*, 135-136.

συμπεριφορά και τις αναίσχυντες επιλογές των διεφθαρμένων εξουσιαστών¹³. Η ελευθεριότητα παρουσιάζει μία διττή έκφραση σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο. Με αυτόν τον τρόπο, η πολιτική εμπλέκεται με τον ερωτισμό και τα αντίστοιχα λογοτεχνικά κείμενα χαρακτηρίζονται ταυτόχρονα και φιλοσοφικά και διεφθαρμένα. Μετά την εξάπλωση του *libertinage* και στην υπόλοιπη Ευρώπη, οι χώρες με δυναμική παρουσία στο χώρο της τυπογραφίας θα προσπαθήσουν να ανταγωνιστούν το γαλλικό πρότυπο, χαράζοντας τη δική τους πορεία¹⁴.

Στις γερμανόφωνες περιοχές, ο *λιμπερτίνος* διατηρεί την ιδιότητα του ελευθερόφρονου (*der Freidenker/der Freigeist*), μέχρι τη στιγμή που θα κάνει την εμφάνιση του ο Ρομαντισμός, ο οποίος θα αντιταχθεί στον ορθολογισμό που προωθεί ο Διαφωτισμός και στη φιλοσοφική ελευθεριότητα¹⁵. Στην Αγγλία, τα χρόνια που ακολουθούν τη Γαλλική Επανάσταση ο όρος χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει κάποιον που έχει ελεύθερο το φρόνημα (*freethinking*), μολονότι η αρχική σημασία με την οποία καταγράφεται σε αγγλικά εγχειρίδια είναι αυτή του εκφυλισμένου¹⁶. Αυτή η αλλαγή που σημειώνεται στο αγγλικό λεξιλόγιο δεν είναι τυχαία, αλλά θα πρέπει να συνδεθεί με την παρουσία του ντεϊσμού και την αποδυνάμωση που προξενεί στο κίνημα της έλλογης θεολογίας (17^{ος} αιώνας) και με τον αντίκτυπο που είχε το διαφωτιστικό ιδεώδες της Επανάστασης του 1789 σε χώρες πλησίον της Γαλλίας¹⁷.

Με το πέρασμα του χρόνου, η χρήση του όρου *λιμπερτίνος* φαίνεται να χρησιμοποιείται ευρύτερα με λιγότερες διακρίσεις. *Λιμπερτίνος* χαρακτηρίζεται τόσο ο απελευθερωμένος σεξουαλικά άνθρωπος, ο οποίος όμως αποδέχεται ηθικούς ή/και θρησκευτικούς κανόνες, όσο και το άτομο που αντιτίθεται σε κάθε νόρμα της εποχής του, είτε μιλάμε για τον έρωτα και τη θρησκεία είτε για τις κοινωνικές συμβάσεις¹⁸. Τελικά, από τον άνθρωπο της γνώσης και της λογικής θα φτάσει να σημαίνει τον άνθρωπο χωρίς κανέναν ηθικό φραγμό, τον άρχοντα που προκαλεί με τη σεξουαλική του ζωή και πλανεύει γυναίκες τις οποίες εκμεταλλεύεται για να ικανοποιήσει τη σεξουαλική του ανάγκη.

¹³ Jean-Jacques Pauvert, *ό.π.*, 102-105.

¹⁴ *Ο.π.*, 100.

¹⁵ *Ο.π.*, 113-115.

¹⁶ Πβ. Jean-Pierre Cavaille, «Libertine and Libertinism: Polemic uses of the term in sixteenth- and seventeenth- century English and Scottish literature», στο *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 12 (Ανοιξη 2012), University of Pennsylvania Press, 12-36.

¹⁷ Ernst Cassirer, *Η ιδέα του Ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος - Διαφωτισμός*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2013, 69-71.

¹⁸ Jean-Marie Goulemot, «Toward a Definition of Libertine Fiction and Pornographic Novels», *ό.π.*, 138.

Σχετικά με τη σημασία της λέξης στις ελληνόφωνες περιοχές την περίοδο που ο Δημαράς ορίζει ως *ελληνικός Διαφωτισμός* (1774-1821)¹⁹, αναζητήθηκαν τα λήμματα *λιμπερτινισμός* (*libertinage, libertinaggio*), *λιμπερτίνος* ή *λιβερτίνος* (*libertin, libertino*) και όλες οι σχετικές παράγωγες λέξεις που προκύπτουν από τον όρο *ελευθερία*, σε μονόγλωσσα (ελληνικά) και πολύγλωσσα (με μία από τις γλώσσες λημματογράφησης τα ελληνικά) λεξικά του 18^{ου} και των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα²⁰. Παρατηρήθηκε ότι στα μονόγλωσσα λεξικά της ελληνικής γλώσσας καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, δεν εντοπίζονται ο όρος *λιμπερτινισμός* ούτε παράγωγά του. Η μοναδική καταγραφή του όρου *λιβερτίνος* γίνεται στο *Λεξικόν πρόχειρον της ελληνικής γλώσσης* του Σπυρίδωνος Βλαντή, το οποίο εκδόθηκε το 1821.

*Λιβερτίνος, όνομα αιρέσεως. Πράξ[εις] Αποστόλ[ων]*²¹.

Στο τέλος του λήμματος ο λεξικογράφος σημειώνει την πηγή, στην οποία εντόπισε το λήμμα. Στις Πράξεις των Αποστόλων και συγκεκριμένα στο έκτο κεφάλαιο, στο ένατο εδάφιο σημειώνεται:

Και εσηκώθησαν τινές των εκ της συναγωγής της λεγόμενης Λιβερτίνων, και Κυρηναίων, και Αλεξανδρέων, και των από Κιλικίας, και Ασίας, φιλονεικούντες με τον Στέφανον (Πραξ 6,9)

Όσες λέξεις είναι ομόρριζες με τη λέξη *ελευθερία* αναφέρονται στον φιλελευθερισμό και στο φρόνημα του ελεύθερου ανθρώπου και σε καμία περίπτωση δεν σχετίζονται με τη σημασία που έχει σήμερα η λέξης *ελευθεριότητα* (= η έλλειψη προσήλωσης σε κανόνες ηθικής και η ροπή προς την ηδονή ή την ακολασία)²².

*Ελευθερία = η κατάσταση του ελεύθερου*²³

¹⁹ Βλ. σχετικά Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 102009, 1.

²⁰ Συγκεκριμένα έγινε αναζήτηση σε λεξικά που εκδόθηκαν από το 1750 έως το 1839, τα οποία είναι καταχωρημένα στη βιβλιογραφία της εργασίας. Η περίοδος καλύπτει το διάστημα έκδοσης όλων των λογοτεχνικών και μη κειμένων που παρουσιάζονται στην εργασία. Για τον εντοπισμό των λεξικών χρησιμοποιήθηκε ως βασική μηχανή αναζήτησης ο ηλεκτρονικός κατάλογος του βιβλιολογικού εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλιού». Αξιοποιήθηκαν όσα μπορέσαμε να εντοπίσουμε διαδικτυακά και στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

²¹ Σπυρίδων Βλαντής, *Λεξικόν πρόχειρον της ελληνικής γλώσσης*, Βενετία, 1821, 502. Ο λεξικογράφος επισημαίνει στη σελίδα τίτλου και στον πρόλογο του λεξικού ότι για τη συγγραφή του βασίστηκε μεταξύ άλλων στο λεξικό του Γεωργίου Κωνσταντίνου. Για το τετράγλωσσο λεξικό του Κωνσταντίνου γίνεται αναφορά παρακάτω.

²² Η λέξη δεν εντοπίστηκε ούτε σε λεξικά της ελληνικής των αρχών του 19^{ου}. Η αναζήτηση σταμάτησε στο επίτομο λεξικό του Σκαρλάτου που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1839.

²³ Δημήτριος Σκαρλάτος (Βυζάντιος), *Λεξικόν επίτομον της ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα, 1839, 397.

Ελευθεριάζω= φρονώ ή ζω ελεύθερα²⁴, πράττω ή λαλώ ελευθέως, φέρομαι (ζω) ως ελεύθερος· έχω κλίσιν (ρέπω) προς ή εσυνείθισα εις την ελευθερίαν²⁵

Ελευθεριότης= μεγαλοδωρία, ελευθεριότης εις τα χαρίσματα, μεγαλοπρέπεια²⁶, ο χαρακτήρ (το φρόνημα, το φέρεσιμον) του ελευθερίου ανθρώπου, ευγένεια, τιμιότης, φιλοτιμία, φιλοκαλία, η προς το ευεργετείν γενναιότης, μεγαλοδωρία²⁷

Ελευθεριαστικός= ο ελευθεριάζων ή αγαπών να ελευθεριάζη, φιλελεύθερος²⁸

Ελευθέριος= γενναίος, μεγαλόδωρος²⁹, ο πράττων και φρονών ως ελεύθερος, τίμιος, χρηστοήθης, κόσμιος, ευγενής, φιλότιμος, φιλόκαλος· γενναίος, μεταδοτικός, μεγαλόδωρος· παν ό,τι αρμόζει εις ελεύθερον άνθρωπον³⁰

Ελεύθερος= ο μη υπό δουλείας κατεχόμενος, παρά το ελεύθειν όπου ερά³¹, ο δυνάμενος να υπάγη όπου θέλει, κύριος του εαυτού του, μη υποκείμενος εις κανένα, αυτεξούσιος, ανεμπόδιστος³²

Ελευθερίως= με τρόπον ελευθέριον, με ελευθεριότητα, ευγενώς, φιλοτίμως, πλουσιοπαρόχως³³

Ελεύθερα= αδούλωτα³⁴

Αυτή η απουσία του λήμματος από τα λεξικά, παρά τη χρήση της λέξης στα κείμενα της περιόδου -λογοτεχνικά και μη-, θα μπορούσε ίσως να εξηγηθεί από την εχθρότητα με την οποία αντιμετωπίζεται ο χαρακτήρας του *λιμπερτίνου*. Η απουσία της λέξης από τα λεξικά δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ο όρος ήταν άγνωστος στο ευρύ κοινό. Το ότι ο όρος εν πολλοίς είναι γνωστός στην ελληνόφωνη κοινωνία πιστοποιείται από τη χρήση του στα κείμενα που θα εξεταστούν στην παρούσα εργασία και από την εμφάνισή του στα πολύγλωσσα λεξικά. Ο αναγνώστης, λοιπόν, είναι ως ένα βαθμό εξοικειωμένος με αυτόν. Η μη συμπερίληψή του στα λεξικά ίσως να φανερώνει την πολιτική αντιμετώπιση μίας συμπεριφοράς που προσιδιάζει στην ελευθεριότητα και να αποτελεί έναν δείκτη που φανερώνει την πολεμική που γνώρισε.

²⁴ Varinus Phavorinus Camertus, *Λεξικόν το μέγα, και πάνυ ωφέλιμον*, Βενετία, 1779, 363.

²⁵ Δημήτριος Σκαρλάτος (Βυζάντιος), *ό.π.*, 397.

²⁶ Σπυρίδων Βλαντής, *ό.π.*, 363.

²⁷ Δημήτριος Σκαρλάτος (Βυζάντιος), *ό.π.*, 398

²⁸ Δημήτριος Σκαρλάτος (Βυζάντιος), *ό.π.*, 397.

²⁹ Σπυρίδων Βλαντής, *ό.π.*, 363.

³⁰ Δημήτριος Σκαρλάτος (Βυζάντιος), *ό.π.*, 397.

³¹ Varinus Phavorinus Camertus, *ό.π.*, 225.

³² Δημήτριος Σκαρλάτος (Βυζάντιος), *ό.π.*, 398.

³³ Δημήτριος Σκαρλάτος (Βυζάντιος), *ό.π.*, 398.

³⁴ Varinus Phavorinus Camertus, *ό.π.*, 225.

Αντίθετα στα πολύγλωσσα λεξικά³⁵ ο όρος εντοπίζεται ήδη από το 1790³⁶. Ο *libertin* (γαλ.)/*libertino* (ιταλ.) έχει διττή σημασία. Όσον αφορά τις λατινογενείς γλώσσες, μπορεί να σημαίνει το απελευθερωμένο από τη δουλεία ανδράποδο ή τον φιλελεύθερο άνθρωπο, αυτόν δηλαδή που αγαπά και επιδιώκει την ελευθερία, και ως εκ τούτου έχει θετική σημασία. Μπορεί όμως να σημαίνει και τον ανυπάκουο απέναντι στο θρησκευτικό δόγμα και την ηθική που ορίζει η θρησκεία. Σε λεξικά του 19^{ου} αιώνα τα παραπάνω λήμματα καταγράφονται και με τη σημασία του άτακτου και άσωτου³⁷. Οι όροι *libertinage* (γαλ.) και *libertinaggio* (ιταλ.) χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν κάποιον έκλυτο και εντοπίστηκαν σε λεξικά που εκδόθηκαν από τη δεκαετία του 1790 και μετά.

Libertinaggio= *ασωτεία, απώλεια*³⁸, *ακρασία, αταξία των ηθών*³⁹

Libertinage= *ασωτεία, κακή ζωή, ανυπακοή εις τα της θρησκείας*⁴⁰

Στα παραπάνω εξαίρεση αποτελεί το τετράγλωσσο λεξικό του Γεώργιου Κωνσταντίνου, το οποίο κυκλοφορεί για πρώτη φορά το 1757 και έκτοτε γνωρίζει δύο επανεκδόσεις. Σε αυτό συναντάμε τον όρο *λιβερτίνος* με την εξής έννοια:

*Λιβερτίνος, Ρ[ωμαϊκή]. όνομα συναγωγής, αιρέσεως. Λ[ατινική] libertinus, nomen fectae, Ιτ[αλική] nome di setta fazione. Πράξ[εις] Αποστόλ[ων]*⁴¹.

Αποδεικνύεται, λοιπόν, ότι και ο όρος δεν αποδίδει μόνο το σεξουαλικά απελευθερωμένο άτομο, αλλά και εκείνο που αντιτίθεται στους καθιερωμένους κώδικες ηθικής (οικογένεια, θρησκεία, κοινωνία) όπως άλλωστε συμβαίνει και στο

³⁵ Κυρίως ελληνοϊταλικά ή ιταλοελληνικά και σε ελληνογαλλικά ή γαλλοελληνικά, δευτερευόντως σε γερμανοελληνικά, ενώ την εξεταζόμενη περίοδο δεν εντοπίσαμε κανένα λεξικό της αγγλικής γλώσσας.

³⁶ Σε πολύγλωσσα λεξικά που κυκλοφόρησαν από το 1750 έως και τις αρχές της δεκαετίας του 1780 δεν εντοπίζεται κανένα από τα προαναφερθέντα λήμματα. Σε ιταλοελληνικό λεξικό, δε, του 1792 *libertino* είναι ο «απελεύθερος, ο από δούλου γενόμενος ελεύθερος», Σπυρίδων Βλαντής, *Νέον λεξικόν: Ιταλικό-Γραικικόν*, Βενετία, ¹1792, 111. Στη δεύτερη έκδοση του λεξικού που κυκλοφόρησε το 1806 εκτός από την προαναφερθείσα σημασία σημειώνεται και το λήμμα *licenzioso* (=έκλυτος), στο οποίο ο λεξικογράφος παραπέμπει τον αναγνώστη, στο Σπυρίδων Βλαντής, *ό.π.*, ²1806, 111.

³⁷ Ενδεικτικά: *libertin*= *φιλελεύθερος, απελευθερικός, ο μη υποτασσόμενος εις τους νόμους της θρησκείας τόσοσιν διά το δογματικόν, όσον και διά το ηθικόν*, Γεώργιος Βεντότης, *Λεξικόν τρίγλωσσον: της γαλλικής, ιταλικής, και ρωμαϊκής διαλέκτου, εις τόμους τρεις διηρημένον*, Α', Βιέννη, 1790, 513, το ίδιο και στο Γεώργιος Βεντότης, *Λεξικόν δίγλωσσον: της γαλλικής και ρωμαϊκής διαλέκτου εις δύο τόμους διηρημένον*, 1804, 328. Επίσης, *libertin*= *άτακτος, ζοδομένος. ο μη υποτασσόμενος εις τους νόμους της θρησκείας*, στο Γρηγόριος Ζαλίκου, *Λεξικόν της γαλλικής γλώσσας*, Παρίσι, 1809, 328.

³⁸ Γεώργιος Βεντότης, *Λεξικόν τρίγλωσσον: της γαλλικής, ιταλικής, και ρωμαϊκής διαλέκτου, εις τόμους τρεις διηρημένον*, Β', 1790, 561.

³⁹ Σπυρίδων Βλαντής, *Νέον λεξικόν: Ιταλικό-Γραικικόν*, *ό.π.*, 111.

⁴⁰ Γεώργιος Βεντότης, *ό.π.*, Α', 513.

⁴¹ Γεώργιος Κωνσταντίνου, *Λεξικόν τετράγλωσσον*, 1757, 559.

εξωτερικό. Και κάποτε οι δύο όψεις συνυπάρχουν. Ο όρος χρησιμοποιείται στον ελληνόφωνο χώρο με την πιο γενική σημασία και όχι αποκλειστικά για τον άθεο και απαλλαγμένο από τις προκαταλήψεις γόη που στο επίκεντρο της ζωής του υπάρχει μόνο η ικανοποίηση της σαρκικής επιθυμίας. Το παραπάνω γεγονός δεν αποτελεί πρωτοτυπία των ελληνικών έργων. Η ευρεία χρήση του όρου που ξεπερνά τα στεγανά όρια των σεξουαλικών δραστηριοτήτων και της αθεΐας και σχετίζεται με την εργασιακή εντιμότητα, τις περιουσιακές υποθέσεις και την αφοσίωση του γονέα στα τέκνα του, έχει ήδη γίνει σε κείμενα της γαλλικής λογοτεχνίας⁴². Αποτελεί, ακόμη, μία ένδειξη για την επιρροή της ξενόγλωσσης μυθοπλασίας του *libertinage* στα ελληνικά δεδομένα. Επομένως, η ελληνική ορολογία εναγκαλίζεται τη σημασία που εμφανίζεται στα ξενόγλωσσα έργα του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα, δίνοντας παραπάνω έμφαση στο κομμάτι της θρησκείας, καθώς αυτό είναι κάτι που δεν παραλείπεται από κανένα λεξικό. Από τις αρχές του 1800 και μετά, όμως, σταδιακά η σημασία του φιλελεύθερου εξοβελίζεται, με τον λιμπερτίνο να αποτελεί τον εκφυλισμένο και άθεο άνθρωπο⁴³.

Ένας ακόμη τρόπος για τον εντοπισμό της σημασίας του *libertinage* και του *λιμπερτίνου* είναι η εξέταση και αντιπαραβολή κειμένων που θέλουν να αντικρούσουν την ελευθερία που ευαγγελίζονται οι λιμπερτίνοι. Η ανάλυση αυτών των έργων αναδεικνύει τη σφοδρή πολεμική της εποχής, με την οποία αντιμετωπίστηκε κάθε προσπάθεια, μικρή ή μεγάλη, να προβάλλει τις διαφωτιστικές ιδέες που συνοδεύουν το *libertinage*. Τα έργα παρουσιάζονται και σχολιάζονται εδώ με τη χρονολογική σειρά της εμφάνισής τους, η οποία αποτελεί από μόνη της μία ένδειξη για το εάν και κατά πόσο αλλάζει η ρητορική τους με το πέρασμα των χρόνων και το τι μπορεί να σημαίνει η όποια μεταβολή.

Το 1792 κυκλοφορεί το δίτομο έργο *Έλεγχος κατά αθέων και δυσσεβών*. Το έργο ανήκει στον Προκόπιο τον Πελοποννήσιο (;-1787) και εκδόθηκε μετά θάνατον από τον μαθητή του, τον μοναχό Παρθένιο. Για τον συγγραφέα του κειμένου οι πληροφορίες που έχουμε δεν είναι πολλές. Υπήρξε ιερομόναχος της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου, δάσκαλος και διευθυντής στην Αυθεντική Ακαδημία του Ιασίου και από το 1781 επικεφαλής της Σχολής του Πανάγιου Τάφου⁴⁴.

⁴² Τέτοιες περιπτώσεις είναι του Marquis de Sade και του Mirabeau, βλ. Jean-Marie Goulemot, *ό.π.*, 138-139.

⁴³ Παρατηρήθηκε σε λεξικά που κυκλοφόρησαν από το 1809 και εξής.

⁴⁴ Γεώργιος Ε. Μποροβίλος, *Η ορθόδοξη Κηρυκτική Γραμματεία κατά τον ΙΗ΄αι.: Οι έντυπες συλλογές*, (διδασκαρική διατριβή), Θεσσαλονίκη, 2001, 344-346.

Αντικρούοντας τα επιχειρήματα των «άθεων», ο Προκόπιος προσπαθεί να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού, να αναδείξει την υπεροχή της ορθοδοξίας έναντι των άλλων δογμάτων και να υποδείξει ως ενάρετο βίο αυτόν που βαδίζει σύμφωνα με το χριστιανικό δόγμα⁴⁵ και τη διδασκαλία του Θεού⁴⁶.

Οι έννοιες *άθεος* και *ακόλαστος* ταυτίζονται και καταδικάζονται εξίσου. Ο άθεος παρουσιάζεται ως ακάθαρτος που προσπαθεί να μολύνει όσους ακολουθούν τον δρόμο του Θεού. Αυτή η ροπή προς τη διαφθορά δεν είναι έμφυτη, αλλά αποδίδεται στην παρανόηση που θέλει την ασωτία να σημαίνει ελευθερία όπου προέχει η σαρκική απόλαυση⁴⁷. Την ευτυχία του το άτομο την αναζητά σε υλικά αγαθά και στη σεξουαλική ηδονή αντί να επικεντρώνεται στην αναζήτηση του αγαθού που συνδέεται με την άυλη φύση της ψυχής⁴⁸. Τελικά μόνο όσοι έζησαν με εγκράτεια και ηθική θα ανταμειφθούν με τη μεταθανάτια μακαριότητα⁴⁹. Ο διακαής πόθος του Προκόπιου να πείσει για τις θέσεις του τον οδηγεί εμμέσως στη δημιουργία ενός κατηγορητηρίου κατά των αρνητών της θρησκείας, οι οποίοι μη πιστεύοντας στην αθανασία της ψυχής και στη μετά θάνατον ζωή, αλλά μόνο στην επίγεια πραγματικότητα, λειτουργούν άλογα και με γνώμονα το θυμικό τους⁵⁰. Αυτή ακριβώς η άρνηση των θρησκειών είναι που τους κάνει μισητούς.

Αρκετές φορές δεν αντικρούει τα επιχειρήματα τους, αλλά περιορίζεται σε χαρακτηρισμούς⁵¹. Θα τους χαρακτηρίσει μέχρι και φρενοβλαβείς, συνδέοντας με αυτόν τον τρόπο την αθεΐα και την ασωτία με τη διαταραχή της διανοητικής λειτουργίας⁵². Επιπλέον, θα ταυτίσει την ενέργεια που αποβλέπει στην ικανοποίηση των σεξουαλικών επιθυμιών ενός ατόμου με την ασέλγεια⁵³. Η ταύτιση του όρου με την ψυχολογική διαταραχή και με μία αξιόποινη πράξη αποδεικνύουν τη σφοδρότητα με την οποία αντιμετωπίστηκε το *libertinage*. Η αταξία, που σύμφωνα με τον

⁴⁵ Το θέμα αυτό θα μονοπωλήσει το ενδιαφέρον του στον δεύτερο τόμο, όπου μεταξύ άλλων θα υποστηρίξει ότι η Εκκλησία αποτελεί τον κατεξοχήν αρμόδιο φορέα διδασκαλίας της πίστεως. Προκόπιος ο Πελοποννήσιος, *Έλεγχος κατά άθεων και δυσσεβών*, Β', 1792, 113-114.

⁴⁶ Έχει φροντίσει από νωρίς –ήδη από τις σελίδες τίτλων– να ξεκαθαρίσει το θέμα των βιβλίων του. Ακόμα και οι ονομασίες των κεφαλαίων του δεν θυμίζουν τους τυπικούς τίτλους των τριών τεσσάρων λέξεων, αλλά αποτελούν κάθε φορά μία μικρής έκτασης σύνοψη του εκάστοτε κεφαλαίου.

⁴⁷ Προκόπιος ο Πελοποννήσιος, *Έλεγχος κατά άθεων και δυσσεβών*, Α', 1792, 4-5 και ό.π., Β', 53.

⁴⁸ *Ο.π.*, Α', 21.

⁴⁹ *Ο.π.*, Β', 80 και 368.

⁵⁰ Ενδεικτικά ό.π., Α', 27.

⁵¹ Ο άθεος μεταξύ άλλων χαρακτηρίζεται άδικος, τερατούργημα, κακώτροπος και φαυλόβιος, λογίζεται ως ζώο ανήμερο ή χοίρος.

⁵² *Ο.π.*, Α', 241-242.

⁵³ *Ο.π.*, Α', 5-6.

συγγραφέα προωθείται, μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο με μία αληθινή θρησκεία που θα χαλιναγωγήσει την ακράτεια⁵⁴.

Ωστόσο, ο Προκόπιος αναγνωρίζει ότι δεν ευθύνονται οι ίδιοι οι λιμπερτίνοι για την κατάστασή στην οποία περιήλθαν. Είναι κι αυτοί πλανεμένοι. Ως αυτουργοί κατονομάζονται οι αρχαίοι φιλόσοφοι, και δη οι ατομιστές⁵⁵, οι οποίοι αρνούνται την άποψη ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε από μία ανώτερη δύναμη και ότι ο άνθρωπος πλάστηκε κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του δημιουργού του. Την αθεΐα φαίνεται να σπέρνουν και οι αστρονόμοι μέσω της επιστήμης τους, οι οποίοι αγνοώντας την πλάση αρέσκονται στο να δογματίζουν αποκομμένοι από αυτή και, ως πνεύματα αντιλογίας, αποσκοπούν στη συσκότιση της αλήθειας⁵⁶.

Επηρεασμένοι από τη φιλοσοφία, λοιπόν, οι πολέμιοι των θρησκειών επιμένουν ότι τα πράγματα είναι αυθυπόστατα. Ο Προκόπιος αντιπροτείνει ότι τα πάντα προϋποθέτουν έναν δημιουργό, τον οποίο, αν και δεν μπορούμε να τον διακρίνουμε, γίνεται να τον αντιληφθούμε μέσα από πραγματολογικά στοιχεία, όπως η πίστη των ανθρώπων σε κάποια υπερβατική οντότητα ανά τον κόσμο και ανεξαρτήτως θρησκείας, η νομοτέλεια που διέπει τον φυσικό κόσμο, η αγιότητα και τα θαύματα⁵⁷. Ειδικότερα, για τον τρόπο λειτουργίας του φυσικού κόσμου υποστηρίζει ότι δεν προκύπτει τυχαία, αλλά λειτουργεί βάσει σχεδίου⁵⁸. Το μεγαλεπήβολο αυτό σχέδιο προϋποθέτει τον στοχασμό ενός ανώτερου όντος, του Θεού. Επομένως, η θεωρία μη ύπαρξης Θεού δεν ευσταθεί⁵⁹.

Σημειωτέον ότι ο όρος *λιμπερτίνος* (άτομο άθρησκο και φιλήδονο) δεν απαντάται πουθενά στις περίπου 870 σελίδες του πονήματος. Πιθανόν ο συγγραφέας και το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται να μην είναι εξοικειωμένοι με τον όρο. Άλλωστε, όπως παρατηρήθηκε και παραπάνω, σε ό,τι αφορά τα μονόγλωσσα ελληνικά λεξικά ο όρος δεν εντοπίζεται, ούτε καταγράφεται κάποιο συνώνυμό του. Ωστόσο, είναι προφανές ότι το αντικείμενο της επίκρισης είναι ό,τι συνιστά το περιεχόμενο του *λιμπερτινισμού*, δηλαδή την ασωτία και την αθεΐα.

⁵⁴ *Ο.π.*, Β', 91.

⁵⁵ Στο επίκεντρο της πολεμικής του τίθεται η θεωρία του Δημόκριτου, ο οποίος πρώτος διατύπωσε την άποψη ότι η ύλη αποτελείται από αδιάσπαστα και αθέατα στοιχεία, τα άτομα. *Ο.π.*, Α', 85.

⁵⁶ *Ο.π.*, Α', 206-207 και *ό.π.*, Β', 81.

⁵⁷ *Ο.π.*, Α', 12, 86-87, 113, 116.

⁵⁸ *Ο.π.*, Α', 73-75. Υποστηρίζει ότι ακόμα και η τέχνη μιμείται εικόνες από τη ζωή, διότι ο άνθρωπος νους αδυνατεί να συλλάβει εξ αρχής την ουσία των πραγμάτων, μιας και η ανθρώπινη φαντασία είναι περιορισμένη, αφού ο νους επεξεργάζεται μόνο όσα βλέπει. Έτσι καθίσταται η τέχνη υποδεέστερη της φύσης *ό.π.*, Α', 72.

⁵⁹ *Ο.π.*, Α', 84.

Το 1798 κυκλοφόρησε στην Κωνσταντινούπολη ένα ολιγοσέλιδο φυλλάδιο υπό τον τίτλο *Πατρική Διδασκαλία*. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το κείμενο ίσως να είναι ψευδεπίγραφο, παρόλο που στη σελίδα τίτλου αναφέρεται ως συγγραφέας ο τότε Πατριάρχης Ιεροσολύμων, Άνθιμος. Το έργο δημοσιεύεται ως απάντηση σε αυτό του Ρήγα Βελεστινλή *Νέα Πολιτική Διοικήσεις*, το οποίο είχε κυκλοφορήσει λίγο νωρίτερα προκαλώντας αναστάτωση σε μερίδα κληρικών⁶⁰.

Στη γραμμένη σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο στίχο *Πατρική Διδασκαλία* (1798) ο πιστός καλείται να καταπολεμήσει το ρεύμα των ξενόφερτων ιδεών περί ελευθερίας, η διάδοση των οποίων γίνεται μέσω των εκδόσεων των τυπογραφείων της διασποράς και ιδιαίτερα εκείνων της Βενετίας και της Βιέννης. Το καινούριο μοντέλο της ελευθερίας, που είχε εμφανισθεί στις χώρες της Δύσης εκείνη την εποχή, αντέβαινε προς τη διδασκαλία του χριστιανισμού, όπως αυτή παραδίδεται στους πιστούς μέσω της Αγίας Γραφής και των Αγίων Αποστόλων⁶¹. Δεν αντιπροσώπευε παρά την αταξία, όπου «το καθ' αυτό σκοπούμενον ταύτης της ελευθερίας μία μισητή ολιγαρχία και τυραννία, ως εκ της πείρας φαίνεται»⁶².

Ο πρώτος αποστάτης Διάβολος κατανοήσας διά να εκτραχειλίση κι αυθίς να φέρη εις απώλειαν τους εγκατελειφθέντας εκλεκτούς πιστούς, εμεθοδεύθη εις τον τρέχοντα αιώνα μίαν άλλην πονηρίαν και απάτην ξεχωριστήν, δηλαδή το νυν θρυλλούμενον σύστημα τής ελευθερίας, το οποίον κατ' επιφάνειαν φαίνεται τάχα καλόν, όσο διά να απατήση ει δυνατόν και τους εκλεκτούς⁶³

Παντού το φαντασιώδες αυτό της ελευθερίας σύστημα του πονηρού επροξένησε πτωχίαν, φόνους, ζημίας, αρπαγάς, ασέβειαν τελείαν, ψυχικήν απώλειαν και ανωφελή μεταμέλειαν.⁶⁴

Ως αντίδοτο στη ζημιογόνα φωνή της ελευθερίας, ο συγγραφέας υποδεικνύει την αναγκαιότητα ενός κανονιστικού τρόπου ζωής και την υποταγή στους Οθωμανούς⁶⁵, η οποία παρουσιάζεται ως δώρο Θεού προς τους ορθόδοξους

⁶⁰ Για όσα αναφέρονται στην παράγραφο αυτή βλ. Δημήτρης Αποστολόπουλος, *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία: Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα 1989, 37-39.

⁶¹ Πατριάρχης Ιεροσολύμων Άνθιμος, *Διδασκαλία Πατρική*, Κωνσταντινούπολη 1788, 3-4.

⁶² Ο.π., 16.

⁶³ Ο.π., 13. Στα παραθέματα διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου και υιοθετείται το μονοτονικό σύστημα.

⁶⁴ Ο.π., 15.

⁶⁵ Ο.π., 11.

χριστιανούς, σταλμένο για να τους προστατεύει από τις αιρέσεις, υποδεικνύοντας τη δουλοφροσύνη ως ενδεδειγμένη στάση ζωής:

Εδώ όμως πάλι αγαπητοί χριστιανοί πρέπει να ιδώμεν και να θαυμάσωμεν την άπειρον του Θεού προς ημάς αγάπην. Ιδέτε λαμπρότατα τί οικονόμησεν ο άπειρος εν ελέει και πάνσοφος ημών Κύριος, διά να φυλάξη κι αύθις αλώβητον την αγίαν και ορθόδοξον πίστιν ημών των ευσεβών και να σώση τους πάντας, ήγειρεν εκ του μηδενός την ισχυράν αυτήν βασιλείαν των Οθωμανών, αντί της των Ρωμαίων ημών βασιλείας, η οποία είχεν αρχήσει τρόπον τινά να χωλαίνη εις τα της ορθοδόξου πίστεως φρονήματα⁶⁶

Για να ενισχύσει αυτή του τη θέση, ο συγγραφέας ισχυρίζεται πως ανέκαθεν η πλάση λειτουργεί με βάση θρησκευτικούς νόμους και επομένως αποδεικνύεται πως χρειάζεται όλοι να λογοδοτούν σε μία πολιτειακή εξουσία, ακόμα κι αν αυτή έχει επιβληθεί με τη βία στους πολίτες (άλλωστε και η εγκαθίδρυση ενός ξένου διοικητηρίου είναι θέλημα Θεού). Ο πολίτης θα πρέπει πρόθυμα να υπακούει στους νόμους και τους κανονισμούς, αφού ο εκάστοτε κυβερνήτης επιζητά την ευημερία του κράτους του και μεριμνά για την προστασία της ζωής των πολιτών⁶⁷.

Στην *Πατρική Διδασκαλία* η *ελευθερία* χρησιμοποιείται για να περιγράψει το άτομο που δεν υπόκειται σε κανέναν έλεγχο αμφισβητώντας οποιονδήποτε κανόνα, ακόμα και αν αυτός έχει θεσπιστεί με σκοπό την προστασία του. Το άτομο επιλέγει να ζήσει με τρόπο που ξεπερνά τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις μιας κοινώς αποδεκτής ηθικής διαταράσσοντας το κοινωνικό σύνολο. Ελευθεριάζει, κυρίως, ως προς την τήρηση των θεϊκών εντολών, οι οποίες είναι ανώτερες από την κρατική νομοθεσία, χωρίς, όμως, απαραίτητα να ρέπει προς την φιληδονία. Ο φόβος για τον αντίκτυπο των επαναστατικών ιδεών που φτάνουν από το εξωτερικό (μεταξύ αυτών και του *libertinage*), θα οδηγήσει τον συγγραφέα στην αυστηρή οριοθέτηση ενός όρου με κατά τ' άλλα θετική σημασία (ελευθερία= η κατά το χριστιανικό δόγμα επιτρεπόμενη). Έτσι η έννοια της ελευθερίας φαίνεται να χρησιμοποιείται ευρύτερα και με λιγότερες διακρίσεις. Το αντίθετο συμβαίνει στο έργο που ακολουθεί και στο οποίο οι λιμπερτίνοι κατονομάζονται ρητά.

Το έργο *Χριστιανική απολογία* τυπώνεται στο τυπογραφείο του Πατριαρχείου πρώτη φορά το 1798, χωρίς να κατονομάζεται ο συγγραφέας του, και έκτοτε θα

⁶⁶ Ο.π., 10-11.

⁶⁷ Ο.π., 23.

δημοσιευτεί άλλες δύο φορές το 1800 και το 1805 στη Λειψία. Η έως τώρα έρευνα σχετιζόμενη με την αντιπαραβολή των εκδόσεων παρουσιάζει ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν η πανομοιότυπη εικόνα της έκδοσης του 1805 με αυτή του 1800 και η επισήμανση των αποκλίσεων των δυο εκ Λειψίας εκδόσεων με την πρώτη⁶⁸. Αποδεχόμενοι τη διαπίστωση του Αποστολόπουλου, ότι δηλαδή η έκδοση του 1798, αν και χρονικά προηγηθείσα των υπολοίπων, αποτελεί μία «διορθωμένη» εκδοχή του κειμένου και ως πρότυπο κείμενο παρουσιάζει αυτό του 1800⁶⁹, επιλέξαμε να ασχοληθούμε με αυτή, επειδή αποπνέει τις αυθεντικές σκέψεις του συγγραφέα.

Στην είδηση αναφέρεται ως αφορμή της ανατύπωσης του έργου η διάχυση της αθεΐας στην κοινωνία. Κατηλευόμενοι την ελευθερία, αρκετοί επιδιώκουν τη διαφθορά των ηθών και την εγκαθίδρυση της αταξίας⁷⁰. Ο ψυχωφελής ρόλος του βιβλίου απέναντι σε αυτές τις μολυσματικές ιδέες προβάλλεται ευθύς εξ αρχής («Εσύνθεσα το βραχύ τούτο βιβλιάριον, κατά των αθεωτάτων λιμπερτίνων, τρόπον τινά ωσάν ένα προφυλακτικόν ιατρικόν»⁷¹). Ως γενεσιουργός αιτία προβάλλεται το έργο ξένων, κυρίως Γάλλων, συγγραφέων⁷², με προεξάρχοντα τον Βολταίρο –συγγραφέας που συνεχώς αναφέρεται στο εξεταζόμενο πόνημα ως βασικός διαφθορέας των ηθών⁷³– που προσπάθησαν να εγκαθιδρύσουν την ελευθερία και την ισότητα, αποκομμένες από το χριστιανικό δόγμα⁷⁴. Τα βιβλία τους, που χαρακτηρίζονται ως σατανικά, πρέπει να επικρίνονται με οξύτητα, τόσο από την κοινωνία, όσο και από την πολιτειακή και

⁶⁸ Βλ. σχετικά Δημήτρης Αποστολόπουλος, *ό.π.*, 44-61, όπου παρουσιάζονται αναλυτικά τα στοιχεία που προέκυψαν μετά την αντιπαραβολή των εντύπων. Επίσης, οι εκδόσεις του 1800 και του 1805 αποδείχθηκαν μετά την αντιπαραβολή πανομοιότυπες. Εμείς επιλέγουμε να σχολιάσουμε την έκδοση του 1805, αφενός γιατί παρουσιάζεται η άποψη του συγγραφέα χωρίς επεμβάσεις, αφετέρου διότι δεν κατέστη δυνατή η εύρεση της έκδοσης του 1800.

⁶⁹ Οι λόγοι φαίνεται να είναι πολιτικοί. Ο αποδεδειγμένα συγγραφέας του έργου, Αθανάσιος Πάριος, είναι Κολλυβάς. Η πολύχρονη κλιμακούμενη φιλονικία μεταξύ κληρικών και Κολλυβάδων θα οδηγήσει στον να αναθεματιστούν οι δεύτεροι. Για αυτό το λόγο, παρόλο που η έκδοση του κειμένου από το Πατριαρχείο φανερώνει την ταύτιση ανάμεσα στις δύο πλευρές στο θέμα του λιμπερτινισμού, επιλέγεται η αποσιώπηση των στοιχείων του συγγραφέα στην έκδοση του 1798, όταν η διαμάχη τους είχε κορυφωθεί. Δημήτρης Αποστολόπουλος, *ό.π.*, 19-35.

⁷⁰ *Απολογία χριστιανική*, Λειψία, 1805, 10.

⁷¹ *Ο.π.*, 13.

⁷² Η Γαλλία, αν και προπύργιο της γνώσης, εξαιτίας της επικράτησης του *libertinage* καταλήγει, σύμφωνα με τον συγγραφέα, να βυθιστεί στην αναρχία και στον αυταρχισμό (με αποκορύφωμα τη θανάτωση των αρχόντων της), έννοιες που αντιδιαστέλλονται με αυτήν της ελευθερίας. *Ο.π.*, 22-25, 27-28, 37, 121.

⁷³ Το μένος για τον Βολταίρο είναι έντονο. Χαρακτηρίζεται «παμμίαρος», «κατάπτυστος», «κατάρατος», που γράφει «θεοστυγή βιβλία». *Ο.π.*, 98, 117.

⁷⁴ *Ο.π.*, 14.

εκκλησιαστική εξουσία⁷⁵. Προτείνεται, μάλιστα, η καύση τους ως μέτρο αντιμετώπισης της φθοράς που προκαλούν. Όπως γίνεται και στο *Έλεγχος κατά αθέων και δυσσεβών*, ο Πάριος θα αναφερθεί και αυτός στην αθανασία και την ανωτερότητα της ψυχής, το ανθρώπινο μέρος που διαπνέεται από λογική, εν συγκρίσει με το σώμα που ρέπει προς την ακολασία⁷⁶, στην κακή επιρροή των φιλοσόφων, για τους οποίους θα χρησιμοποιηθεί ο υποτιμητικός όρος *φιλόζοφος*⁷⁷ και στο τέλος θα παρακινήσει τους ομοθρήσκους του να αγνοήσουν τις αντίθετες προς τον Χριστιανισμό διδαχές⁷⁸.

Ο Αθανάσιος Πάριος στο ψευδώνυμο έργο του *Αντιφώνησις* συνεχίζει στο ίδιο πνεύμα με τη *Χριστιανική Απολογία*⁷⁹. Χωρίς αυτή τη φορά να χρησιμοποιήσει τον όρο *λιμπερτίνος* ούτε κανένα παράγωγό του, θα κάνει λόγο για άθεους δυτικούς, οι οποίοι επικεντρωμένοι στο σήμερα μεριμνούν για την ευμάρειά τους και επιδίδονται σε ερωτικές διαχύσεις αδιαφορώντας για τις μεταθανάτιες συνέπειες.

*Ένθα [δηλ. στην Ευρώπη] σωφροσύνη δεν πολιτεύεται, ευλάβεια δεν φαίνεται, φόβος θεού δεν ευρίσκεται, λόγος περί ψυχικής σωτηρίας δεν ακούεται. Αλλά πού; Και πόθεν σωφροσύνη, εκεί οπού μάλιστα βασιλεύει, η ασέλγεια, και πάσα ακαθαρσία και βρωμερά ακρασία; Πόθεν ευλάβεια και φόβος θεού; Εκεί οπού αναφανδόν και γυμνή τη κεφαλή παρρησιάζεται ο αθεϊσμός, και φανλίζεται ο Χριστιανισμός, και περιγελάται ο σταυρός, και εξουθενείται το Ευαγγέλιον;*⁸⁰

Έντονο είναι το στοιχείο της συνέτισης, στην οποία θα αναφερθεί επιμελώς και λεπτομερώς στο τελευταίο κεφάλαιο του έργου του: «Παραίνεσις αποτρεπτική». Ο συγγραφέας καλεί τους νέους να αποφεύγουν τη μαθητεία στο εξωτερικό (ειδικά σε Αγγλία και Γαλλία) και νουθετεί τους γονείς τους να μην στέλνουν τα παιδιά τους σε περιοχές όπου δεν υπάρχει έντονο το ελληνικό στοιχείο. Θα αξιοποιήσει την ευκαιρία για να κατηγορήσει για ακόμη μία φορά τους φιλοσόφους και τους αστρονόμους ως διαφθορείς⁸¹ και για να παρουσιάσει το φαινόμενο του υλισμού και της αθεΐας ως ζημιογόνες επιλογές, αναδεικνύοντας παράλληλα το χριστιανικό ορθόδοξο δόγμα ως το καταλληλότερο μέσο για την εύρεση της πραγματικής ευτυχίας. Η πίστη στον Θεό

⁷⁵ Αν και κατονομάζει ξένους συγγραφείς, παρόλα αυτά δεν αναφέρει κανένα πρωτότυπο ελληνόγλωσσο βιβλίο. *Ο.π.*, 116.

⁷⁶ *Ο.π.*, 17-18.

⁷⁷ *Ο.π.*, 121-135.

⁷⁸ *Ο.π.*, 141-142.

⁷⁹ Ο Πάριος το εκδίδει με το ψευδώνυμο Ναθαναήλ της Νεοκαισαρείας.

⁸⁰ Αθανάσιος Πάριος, *Αντιφώνησις*, Τεργέστη, 1802, 61.

⁸¹ Επιλέγει να παρουσιάσει τους φιλοσόφους, με ιδιαίτερη αναφορά στους αρχαίους Έλληνες, ως βλαβερά για την ηθική παραδείγματα με αναφορές στις σεξουαλικές τους προτιμήσεις και στις προσωπικές σχέσεις με τυράννους. Αθανάσιος Πάριος, *ό.π.*, 15-17.

και οι έλλογες πράξεις καθ' όλη τη διάρκεια του βίου αποτελούν τις προϋποθέσεις για την επίτευξη της ευδαιμονίας.

Πέρα από τις παραπάνω αναφορές, τις οποίες συναντάμε σε όλα τα μέχρι τώρα εξεταζόμενα κείμενα, ο Πάριος επιλέγει να σχολιάσει δύο φαινόμενα της εποχής του, στα οποία γίνεται αναφορά μόνο σε αυτό το έργο και παρουσιάζονται από τον ίδιο ως σύγχρονες του πρακτικές. Στις πρώτες σελίδες του κειμένου θα σχολιαστεί η υπεράσπιση της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας και η προσπάθεια διασποράς των θεμελιακών κανόνων της μέσω των προλεγομένων σε κάποια βιβλία εγχώριας κυκλοφορίας⁸². Αυτή η παρατήρηση αποτελεί την αποτύπωση μιας πρακτικής συχνής, αφού αποτελεί αιτία έκδοσης αυτού του έργου, δύο χρόνια μετά την έκδοση της *Χριστιανικής Απολογίας*.

Το δεύτερο γεγονός που καταδικάζει πάραυτα είναι η εγκατάλειψη της ιερατικής βαθμίδας από κληρικούς που γοητευμένοι από τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού, ταξιδεύουν στην Ευρώπη για να έρθουν σε επαφή με αυτόν και να τον διδαχθούν⁸³. Σε μία εποχή που πολλοί επισκέπτονται ευρωπαϊκές χώρες με κίνδυνο να μετατραπούν σε άθεους, οι ιερείς οφείλουν, ως πιστοί στρατιώτες με έναν σκοπό, να αντιμετωπίσουν την κατάσταση, πριν κινδυνεύσει η ορθοδοξία, και να καθοδηγήσουν τους πιστούς. Τόσο πολύ τον απασχολεί το ζήτημα που μέχρι και την τελευταία σελίδα θα καλεί τους ιερωμένους να πράξουν τα δέοντα απέναντι στην Εκκλησία⁸⁴. Πέρα από την επιβεβαίωση της επιρροής που άσκησαν οι διαφωτιστικές ιδέες (ακόμα και στον κόλπο του χριστιανισμού), το *libertinage* (= αθεΐα και ακολασία) ως κοινωνικό φαινόμενο έχει διαδοθεί στην ελληνική επικράτεια και αποτελεί έναν άμεσο κίνδυνο, έναν εχθρό προ των πυλών.

Από την συνεξέταση των κειμένων που παράχθηκαν στους κόλπους της εκκλησίας –ακόμα και από υποστηρικτές θρησκευτικών κινημάτων που στην πορεία καταδικάστηκαν από αυτήν, το έργο των οποίων το Πατριαρχείο εκμεταλλεύτηκε (βλ. *Χριστιανική Απολογία*)– προκύπτει μια σχεδόν συστηματική ομοιότητα των στόχων και της ρητορικής μεταξύ αυτών των προπαγανδιστικών εντύπων.

Σε όλα τα κείμενα, είτε έχουμε άμεση αναφορά στο *libertinage* είτε έμμεσα με την περιγραφή στοιχείων και λεξιλογίου που παραπέμπουν σε αυτό, δηλώνεται ευκρινώς η ηθικοδιδασκτική στόχευση, επικρίνεται η ελευθερία και η ισότητα που

⁸² *Ο.π.*, 3.

⁸³ *Ο.π.*, 50 και 53-54.

⁸⁴ *Ο.π.*, 58.

ευαγγελίζονται οι αναίσχυντοι λιμπερτίνοι και ψέγεται ο υλισμός και η αθεΐα. Το μένος των συγγραφέων, το οποίο διακρίνεται ιδιαίτερα μέσω των χαρακτηρισμών που επιλέγουν για τους αντιφρονούντες⁸⁵, και η προσπάθεια τεκμηρίωσης της αναγκαιότητας της ορθοδοξίας και της μεταφυσικής δικαιολόγησης της πολιτικής εξουσίας της εκκλησίας υπεμφαίνουν την είσοδο των ιδεών αυτών και τον φόβο επιρροής. Ακόμα, το γεγονός ότι σε κανένα από τα έργα που εξετάστηκαν δεν καταγράφονται πρωτότυπα έργα Ελλήνων –το μόνο που συναντάμε είναι νύξεις για κάποια προλεγόμενα και αναφορές σε ξένους διαφωτιστές και στα τυπογραφεία που τυπώνουν μεταφρασμένα έργα τους– μπορεί να επιβεβαιώνει ότι οι ιδέες αυτές είναι νεοφερμένες, ψήγματα των οποίων μπορεί να εντοπιστούν σε ευάριθμα εντόπια συγγραφικά έργα. Αν υπήρχε πλήθος έργων δεν θα δίσταζαν να επιτεθούν με δριμύτητα στους δημιουργούς τους, όπως άλλωστε πράττουν με τους ξένους συγγραφείς. Πιο πολύ γίνεται αισθητή μία προσπάθεια πρόληψης, ώστε να αποφευχθεί η περαιτέρω εξάπλωση του κινήματος του λιμπερτινισμού. Ίσως και για αυτό να αποφεύγεται η συχνή χρήση του όρου *λιμπερτίνος* εν συγκρίσει με τις αναφορές των ποιοτικών γνωρισμάτων του, δηλαδή του αθεϊσμού, του υλισμού και της προτεραιότητας της ικανοποίησης του σαρκικού πόθου. Καταγράφοντας την ηθική κατάπτωση των υποστηρικτών του *libertinage*, οι κατήγοροί του επιδιώκουν να εμποδίσουν την ανατροπή του κατεστημένου που προμηνύει η ελευθεριότητα μέσω του τρόμου για την ενδεχόμενη τιμωρία που περιμένει τους άπιστους, ακόμα κι όταν δεν υπάρχει άμεσος, ορατός κίνδυνος. Έτσι μπορούμε να εξηγήσουμε και όλες τις εκκλήσεις προς τους πιστούς να παραμείνουν στον δρόμο του Θεού και να αποφεύγουν την επαφή με δυτικοφερμένες ιδέες, καθώς και τις παραινέσεις για επικράτηση της λογικής.

Τέλος, στα κείμενα που μελετήθηκαν, αν και ο λιμπερτίνος είναι άθρησκος, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι όλοι οι άθεοι είναι και λιμπερτίνοι. Η ελευθεριότητα παρουσιάζεται ως συνέπεια της έλλειψης πίστης και της ροπής των ατόμων αυτών στο να ενδίδουν στις σεξουαλικές τους ορμές εξαιτίας της έλλειψης εγκράτειας, γεγονός καταδικαστέο από τον χριστιανισμό, και ότι αποτελεί τον απόλυτο ξεπεσμό του ανθρώπου. Για αυτό άλλωστε ο λιμπερτίνος παρομοιάζεται συχνά με τον χοίρο, το ζώο που αρέσκεται να κυλιέται στον βούρκο⁸⁶. Η ελευθεριότητα μοιάζει να αποτελεί ένα

⁸⁵ Ενδεικτικά: «θνητόψυχοι», «αμαθέστατοι των αμαθών», «βδελυκτοί παραβάτες».

⁸⁶ «θέλοντες μάλιστα να είναι παντοτινά ανδράποδα των σαρκικών τους ορέξεων, και ακατάπανστα να κυλίωνται ως χοίροι μέσα εις εκείνας τας βρωμεράς ηδονάς» στο Αθανάσιος Πάριος, *Αντιφώνησις*, ό.π., 69, «κυλιέται εις τας ηδονάς, ωσάν Χοίρος», «πόσον βδελυροί και ρυπαροί και ακάθαρτοι είναι τούτοι οι υλλουμινάτοι χοίροι;» στο *Απολογία χριστιανική*, Λειψία, 1805, 24 και 26, «ένας άνθρωπος ακρατής

ποιοτικό γνώρισμα ενός ατόμου από το οποίο η κοινωνία κινδυνεύει και πρέπει άμεσα να πάρει μέτρα προστασίας.

εις τα σαρκικά του πάθη, με μέγαν δίκαιον πρέπει να νομίζεται, ωσάν ένας χοίρος ανάμεσα στους ανθρώπους», στο Προκόπιος ο Πελοποννήσιος, *Έλεγχος κατά άθεων και δυσσεβών*, Β΄, ό.π., 56.

Κεφάλαιο δεύτερο: Ίχνη libertinage στη λογοτεχνία της εποχής του Διαφωτισμού

Η Γαλλία αποτελεί το περιβάλλον, εντός του οποίου διαμορφώνονται τα πλήρη χαρακτηριστικά της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, κάτω από την επίδραση του οποίου εκδηλώνεται η εμφάνιση ελευθεριαζόντων βιβλίων. Η ανάλυσή τους καθιστά σαφές ότι η ελευθεριότητα στα εν λόγω έργα συνοψίζεται στα εξής: στην αφήγηση πολλαπλών –ουκ ολίγες φορές παράλληλων– ερωτικών περιπετειών και σκηνών αποπλάνησης, για την ικανοποίηση της εγγενούς τάσης του υποκειμένου προς την ηδονή, και στην περιφρόνηση των θρησκευτικών ηθικών αξιών και των όσων κοινωνικών κανόνων αφορούν στη ρύθμιση των ερωτικών υποθέσεων⁸⁷. Επιπλέον έχει παρατηρηθεί ότι η ακραία λογοτεχνική μορφή του λιμπερτίνου επιδιώκει τη χειραγώγηση του ερωτικού συντρόφου, σε τέτοιο βαθμό που το ταίρι παραδίνεται στις σεξουαλικές απαιτήσεις του, δημιουργώντας μία σχέση εξουσιαστική και υποτελή, με την ανάγκη για συναισθηματική κάλυψη να παραμερίζεται⁸⁸.

Στο παρόν δεύτερο μέρος της εργασίας καταγράφονται αποτυπώματα του libertinage σε λογοτεχνικά έργα που καλύπτουν χρονικά την περίοδο 1785-1817. Για την παρουσίασή τους τηρήθηκε η χρονολογική σειρά εμφάνισής τους.

Αλεξάνδροβόδας ο ασυνείδητος

Στη δραματική σάτιρα που γράφεται το 1785 από τον Γεώργιο Σούτσο παρακολουθούμε τον πρώτο καιρό της ηγεμονίας του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Γινόμαστε μάρτυρες των σκευωριών των αξιωματούχων και των στενών συγγενών του και του παράνομου δεσμού του, που δημιουργεί προβλήματα στον έγγαμο βίο του. Συνθέτοντας ένα περιβάλλον όπου κυριαρχεί η ελευθεριότητα, η αθυροστομία και η διαφθορά, έκδηλη είναι η επιδίωξη του συγγραφέα να περιγράψει την εκτροπή ενός ηγεμόνα από τις παραδοσιακές αξίες, η οποία τον καθιστά έναν ανίκανο πολιτικό. Ταυτόχρονα, προβάλλεται και επικρίνεται

⁸⁷ Βλ. Jean-Marie Goulemot, «Toward a Definition of Libertine Fiction and Pornographic Novels», *Libertinage and Modernity*, 94, 1998, Yale University Press.

⁸⁸ Catherine Cusset, «The lesson of libertinage», *Libertinage and Modernity*, 94, Yale French Studies, 1998, 1-14. Ο Bradley S. Reichek διαφωνεί με την διάκριση μεταξύ συναισθήματος και libertinage και επισημαίνει περιπτώσεις όπου ο λιμπερτίνος κυριαρχείται από συναισθήματα τρυφερότητας και ευαισθησίας, τα οποία παρατηρούνται για παράδειγμα σε περιπτώσεις χωρισμού και προσκόλλησης σε έναν ερωτικό σύντροφο και στην προσπάθεια κάλυψης των απολαύσεων αυτού/αυτής, στο Bradley S. Reichek, *Rake sentimentalism or the libertine re-formed: Re-evaluating late Eighteenth-Century libertinage, 1770-1812*, Northwestern University, 2008, 33-58 και 153-157.

η αιτία αυτής της απόκλισης, που δεν είναι άλλη από το σύνολο των κοινωνικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων που αναπτύσσονται κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα στην Ευρώπη.

Όμως εγώ ταις δεισιδαιμονίαις είναι καιρός που ταις άφησα. [...] εκατάλαβα κόσμος τί εστί, και πως οι ιδέαις οπού έχουν περί θεότητος είναι όλαις απατηλαίς. Θεός, παράδεισος και κόλασις είναι λέξεις οπού εφεύραν οι πολιτικοί διά να αναχαιτίζουν την φυσικήν ακάθεκτον ορμήν των ατάκτων <υπεξουσίων τους. Αν δεν ήτον ο φόβος αυτών> των κατά φαντασίαν λέξεων, πόση αταξία και ταραχή ήθελεν είσθαι εις όλον το παν. Αυτός είναι ένας χαλινός οπού εμποδίζει μεν τον άνθρωπον από την εκτέλεσιν εκείνου του πράγματος το οποίον η φύσις επίσης εις άπαντας συγχωρεί [...] Έπειτα <εις καιρόν οπού> η δικαιοσύνη είναι ένα από τα προσόντα οπού αποδίδουν εις την φύσιν της θεότητος αυτοί οι ψευδολόγοι μας, διατί οι μεν κακοί να έχουν κάθε τους ανάπαυσιν, οι δε καλοί να ταλαιπωρούνται και να θλίβονται; Λοιπόν ή δεν είναι Θεός ή αν είναι πρέπει να τον προσκυνούν μόνον οι κακοί [...] Ο ειδικός μου Θεός είναι η ηδονή μου [...] Ευρώπη και πάλιν Ευρώπη. Εκεί ιξεύρουν και χαιρόνται καθώς πρέπει τον κόσμον.⁸⁹

Εντός του παραπάνω πλαισίου γίνεται η σκιαγράφηση του Μαυροκορδάτου ως ενός άβουλου και αφοσιωμένου στο πάθος για την ερωμένη του άνδρα. Ο έρωτάς του συνεπάγεται την αδιαφορία του για τις ευθύνες που συνοδεύουν τη θέση του και για την ίδια του την πολιτική του ανέλιξη, η οποία απασχολεί υπέρμετρα –και όχι τυχαία, όπως θα φανεί παρακάτω– τους αυλικούς του. Η προτίμησή του αυτή εξηγείται από τις συνθήκες της πρότερης διαβίωσής του στο εξωτερικό.

Όσαις γυναίκες εγνώρισα εγώ, άλλος δεν πιστεύω να ταις είδεν ούτε εις τον ύπνον του [...] Όντας εις την Ρωσσίαν κάθε βράδι από μίαν έφερνα⁹⁰

Η πολυτάραχη ζωή του Αλεξανδροβόδα έρχεται στο προσκήνιο, μαζί με το εγκληματικό του παρελθόν αποκαλύπτοντας μία αδίστακτη προσωπικότητα. Ο ήρωας ομολογεί κυνικά ότι σκέφτεται να δολοφονήσει την γυναίκα του για να παντρευτεί την τωρινή ερωμένη του, όπως είχε κάνει με την πρώτη του σύζυγο. Η αποδοχή της δολοφονίας ως κατάλληλης λύσης και ο λόγος που επιλέγει για να δικαιολογήσει την

⁸⁹ Γεώργιος Ν. Σούτσος, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, (επιμ. Δημήτρης Σπάθης), Αθήνα, Κέδρος, 1995, 95-97.

⁹⁰ *Ο.π.*, 48-49.

πράξη του αποτελούν στοιχεία μίας συμπεριφοράς ηθικά όχι απλώς ανεπίτρεπτης, αλλά και βλαπτικής.

Μα πώς να κάμω να γλυτώσω από εκείνην την αναθεματισμένη θεότρελη. [...] Μα την Ταρσή πως να την στεφανωθώ έχοντας αυτόν το διάβολο; Λοιπόν τί ποιητέον; Άλλος τρόπος δεν είναι, παρά με ένα φαρμάκι να την στείλω στ' ανάθεμα. Εγώ διά να έλθω εις την Πόλιν εσκότωσα την άλλη γυναίκα μου. Η οποία αγκαλά και να ήταν Νέμτζα [=γερμανίδα], με όλον τούτο κατά πάντα με υποχρέωνε. Και διά να πάρω την Ταρσή, δεν πρέπει να σκοτώσω μίαν τρελήν, μίαν δαιμονισμένην, μίαν οπού με το πείσμα της με κάμνει κάθε λίγο και με πιάνει το κεφάλι μου; ⁹¹

Την εικόνα του λιμπερτίνου ηγεμόνα συμπληρώνει η άποψή του ότι η άσκηση πολιτικής εξουσίας απαιτεί αδιάκοπη δημοκοπία και τυχοδιωκτισμούς και εξαρτάται από το κέντρο εξουσίας⁹².

όποιος δεν ιξεύρει μακιαβελισμούς, δεν ιξεύρει ούτε να ζήση ⁹³

Έκλυτα ήθη διαθέτουν και άλλα πρόσωπα της ιστορίας. Η αδελφή του Αλεξανδροβόδα, Ρωζάνδρα, όταν δεν μηχανορραφεί κατά των πολιτικών αντιπάλων του αδελφού της ή δεν τον καλύπτει στις εξωσυζυγικές «επισκέψεις» που κάνει, ανυπομονεί για τις ερωτοτροπίες με τον εραστή της. Και μάλιστα, όταν διακρίνεται η ανατροπή του Μαυροκορδάτου, πανικοβάλλεται ιδίως για την εξέλιξη της σχέσης της με τον Χριστόδουλο.

Μα στάσου ψυχή μου κομμάτι να σε ιδώ. Με την αιτίαν της αυθεντείας φοβούμαι και εξέχασες την Ρωζάνδρα οπού σ' αγαπά που τρελαίνεται. ⁹⁴

Μα τί να κάμω <αν του το ειπούν; Δεν έχω άλλο να κάμω παρά να του το αρνηθώ> με όρκους. Εις αυτούς καταφεύγουν όσοι λαλούν ψέματα. Κακορροϊζικη, έχασα τον

⁹¹ Ο.π., 49-50.

⁹² Για την εξαρτώμενη σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στο διοικητικό κέντρο και στους Φαναριώτες, με σκοπό τη βαθμιαία πολιτική εξέλιξη των τελευταίων βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., 7-10 και τη μελέτη Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Για τους Φαναριώτες: Δοκιμές ερμηνείας και μικρά αναλυτικά*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 2003. Επίσης, Γεώργιος Ν. Σούτσος, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, (επιμ. Δημήτρης Σπάθης), Αθήνα, Κέδρος, 1995, 218-219. Ακόμα, στη σχολιασμένη αυτή έκδοση ο Δημήτρης Σπάθης παρέχει πληροφορίες για την ανταγωνιστική σχέση μεταξύ των φαναριώτικων οικογενειών των Σούτσων και των Μαυροκορδάτων και στη σύνδεσή του με το οθωμανικό καθεστώς και όχι μόνο, στηριζόμενος σε ιστορικά στοιχεία ό.π., 215-253, 283-323.

⁹³ Ο.π., 37.

⁹⁴ Ο.π., 11.

διαφεντευτή μου, τώρα κινδυνεύω να χάσω και τον παχάρνικο [=αξιωματούχος αρμόδιος για την επιμελητεία της αυλής].⁹⁵

Ο γάμος της με τον Μίσογλου έγινε καθαρά για την προώθηση της καριέρας του αδελφού της και το ενδιαφέρον της για αυτήν εδράζεται σε προσωπικές φιλοδοξίες. Μόνο το προσωπικό συμφέρον κινεί και τον σύζυγό της, ο οποίος δεν διστάζει να στραφεί ενάντια στον γαμπρό του, ώστε να εξασφαλίσει την παραμονή στη θέση του επικεφαλής των καπουκεχαγιάδων (αντιπρόσωπος ηγεμόνα στις τουρκικές αρχές). Το ερωτικό τρίγωνο συμπληρώνεται με τον Χριστόδουλο. Αποδεχόμενος ότι ο ρόλος του είναι να ευχαριστεί τη Ρωξάνδρα, αυτοπροσδιορίζεται ως το «ζεύκι» της (απόλαυση, διασκέδαση) με το ανάλογο αντίτιμο, την εξασφάλιση μιας θέσης στην αυλή του ηγεμόνα.

Μη σου μέλλει αφ' ού έχεις εμένα το ζεύκι σου⁹⁶.

Ιδιοτελής είναι και το κίνητρο της Ταρσής, η οποία διαμένει με τον Αλεξανδροβόδα κατά παράβαση των θεσμών περί συγκατοίκησης ενός ζεύγους μετά το γάμο. Εντελώς αδίστακτη, ομολογεί ότι δεν τρέφει κανένα ερωτικό ενδιαφέρον για αυτόν. Ταυτόχρονα χάρη στη σεξουαλική σχέση της με τον Αλεξανδροβόδα αποκτά υλικές ανέσεις.

Κι εγώ έναν άνθρωπον μόνον αγάπησα με υπερβολή, εκείνον τον μάγερα, εκείνον τον διαβολεμένον μάγερα που ήτανε στη λογοθετέσα⁹⁷.

Η βασική στόχευση του έργου, δηλαδή το να φέρει στο φως την έλλειψη ηθικής και την τρυφηλότητα του βίου των υψηλόβαθμων Φαναριώτων, συνοψίζεται σε δύο σημεία

Όποιος έχει να κάνει μ' αφέντη φαρμασόνη και άθεο έτζι ζανάστροφα τούρχονται⁹⁸.

Ο Θεός αυτά δεν τα δέχεται, και αν πολλάκις αφήγη και δεν παιδεύη, το κάμνει διατί μακροθυμεί. Και αναγκαίως περιμένει του ανθρώπου την επιστροφήν και διόρθωσιν.

Όταν όμως ιδή επιμονήν εις το κακό, τότε όχι μόνον αφήνει την ευπλαγχνίαν του,

⁹⁵ Ο.π., 131.

⁹⁶ Ο.π., 10.

⁹⁷ Ο.π., 41.

⁹⁸ Ο.π., 138. Διάσπαρτα εντοπίζονται ανάλογα σχόλια, π.χ. «με κάτι ψωροφαναριώταις που δεν αξίζει η χολή τους πέντ' άσπρα» και «αυτοί οι ψευδοφαναριώταις, άλλο δεν κάνουν παρά να γιουρουδίζουν [=κατατρέχουν]» ό.π., 85 και 136 αντίστοιχα.

*αλλά ενεργώντας την δικαιοσύνην του, φέρνει τον άνθρωπον εις εκείνην την κατάστασιν εις την οποίαν ελεεινώς ευρισκόμεθα ημεείς την σήμερον*⁹⁹.

Ο Μανολάκης σε ρόλο σχολιαστή-κριτή αναλαμβάνει να διατυπώσει το ηθικό δίδαγμα του σατιρικού έργου και να κάνει απόλυτα σαφές στον αναγνώστη ότι τα ξενόφερτα ήθη είναι η αιτία της διαφθοράς των ηρώων. Η ανηθικότητα στη δημόσια διοίκηση θα έχει ως αποτέλεσμα τη διάβρωση ολόκληρης της κοινωνίας. Θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι η ανάδειξη του αμοραλισμού των προσώπων του έργου, ο οποίος συνεπάγεται την ακαταλληλότητά τους για τη θέση εξουσίας στην οποία έχουν τοποθετηθεί, γίνεται με το να εκτεθούν επεισόδια της ιδιωτικής ζωής των ηρώων και δεν βασίζεται στην προβολή των λανθασμένων πολιτικών επιλογών τους. Οι συνομιλίες, οι σκέψεις και οι αποφάσεις τους είναι αποτέλεσμα του ηθικά διαβρωθέντος χαρακτήρα τους.

Τελικά ο τύπος του λιμπερτίνου που εμφανίζεται στη συγκεκριμένη κωμωδία θυμίζει τον ανίκανο, ηδονολάτρη, ασεβή ως προς τα θεία διοικητή, που πλαισιώνεται από αυλοκόλακες, οι οποίοι διασπαθίζουν δημόσιο χρήμα, και περιεγράφηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας. Στην περίπτωση του *Αλεξανδροβόδα του ασυνείδητου*, η κριτική που ασκείται στην άρχουσα τάξη προέρχεται από έναν της ίδιας κοινωνικής κατηγορίας, υποκρύπτοντας την επιθυμία για προσωπική ανάδειξη, αφού πρωτίστως επιχειρείται η δολοφονία του χαρακτήρα του ίδιου του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και του οικογενειακού του περιβάλλοντος.

Αληθής Ιστορία

Η *Αληθής Ιστορία* ή, σύμφωνα με τον Κ.Θ. Δημαρά, ο *Ανώνυμος του 1789* αποτελεί ένα σατιρικό έργο¹⁰⁰, θέτοντας στο στόχαστρό του πολιτικούς και θρησκευτικούς παράγοντες, τους θεσμούς και την ηθική που περιβάλλει την κοινωνία της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πρόκειται για μια αποχαιρετιστήρια περιπλάνηση ενός πρόσφατα πεθαμένου με τη συνοδεία του αφηγητή φίλου του και του διαβόλου.

Το προνόμιο αυτού του ταξιδιού δίνεται στον νεκρό Μουσταφά ως χάρη, διότι την ώρα της κρίσης επέλεξε να πάει στην Κόλαση αντί στον Παράδεισο. Η επιλογή του αυτή συνάδει με τον ταραχώδη βίο του, τις σπουδές του, οι οποίες περιστρέφονται γύρω από τον σαρκικό έρωτα και, όπως θα φανεί, από την επιλογή του να συναναστρέφεται

⁹⁹ *Ο.π.*, 139.

¹⁰⁰ Ο Δημαράς υποστηρίζει ότι αποτελεί έναν λίβελλο, στο Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, 416. Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκε η έκδοση του Δημαρά, στο *ό.π.*, 417-428.

με φιλάργυρους, απατεώνες και αισχρολόγους¹⁰¹. Η ασέβεια προς τα θεία επιδεικνύεται και όταν ο ήρωας προσπαθεί να εξαγοράσει τη συγχώρεσή του. Αυτά τα χαρακτηριστικά ταιριάζουν σε έναν λιμπερτίνο, όπως αυτός περιγράφεται και κατακρίνεται από τα αντιδιαφωτιστικά κείμενα που μελετήθηκαν στο πρώτο μέρος, χωρίς, όμως, η ίδια η λέξη να απαντάται μέσα στο κείμενο.

Λιμπερτίνοι είναι και ο Μελχισεδέκ και η Ζωίτσα, το ζευγάρι, που επισκέπτεται η ιδιόμορφη αυτή παρέα. Ο γάμος δεν εμποδίζει τους δύο να συνάψουν σχέση, με την Ζωίτσα να διατηρεί και άλλη εξωσυζυγική σχέση¹⁰². Ενδιαφέρον έχει η αντίληψη και των δύο για τον έρωτα, ο οποίος είναι χρηματικά μετρήσιμος. Ο Μελχισεδέκ, στην απαντητική ερωτική επιστολή που στέλνει στην ερωμένη του, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το γράμμα της είναι τόσο πολύτιμο όσο 20 χιλιάδες βενετσιάνικα φλουριά.

*Λαμβάνοντας το πιλέτι [= ερωτικό γράμμα, ραβασάκι] σου με εφάνη να εκαζάντησα
είκοσι χιλιάδες φλωρί βενέτικο, έρχομαι, έρχομαι πέρδικα να ασπασθώ τα πετραδένια
σου μάτια, τα μαργαριταρένια σου μαλιά, μπόμπο γέμ [= γαβρί μου, πουλάκι μου],
και αϊδώνι του χειμώνος ναί έρχομαι¹⁰³*

Από τον σαφή προσδιορισμό του αριθμού (20) και από τη σύγκριση των χαρών της γυναίκας με πολύτιμους λίθους αντιλαμβανόμαστε ότι η αγάπη που τρέφει για αυτήν δεν είναι αγνή, αλλά αντιλαμβάνεται τη γυναίκα περισσότερο ως ένα απόκτημα. Μα και για τη Ζωή, ο Μελχισεδέκ και ο κυρ Γρηγόριος είναι ακόμη δύο άνδρες που θα χρησιμοποιήσει για να καλύψει τις σεξουαλικές της ορέξεις, των οποίων η αξία λογαριάζεται επίσης σε χρήμα¹⁰⁴. Ο λογιζόμενος ως βάσανο πόθος της να τον συναντήσει, που δηλώνεται στην ερωτική επιστολή της, και η έλλειψη αυτοσυγκράτησης που δείχνει αυτός τη στιγμή που ετοιμάζεται να πλαγιάσει μαζί της, όταν καταφέρνουν να συναντηθούν, καταδεικνύουν την ικανοποίηση που αντλούν από την ίδια τη διαδικασία της αποπλάνησης και της μοιχείας.

¹⁰¹ «έγινα περίφημος εις την πουτομετρίαν», «έγινα προφέσορ της Μαλιφράνιζας, γονορέας, σκολομαντίου», *ό.π.*, 419. Να σημειωθεί η έμμεση αναφορά στη Γαλλία μέσω της λέξης *Μαλιφράνιζα* που κυριολεκτικά σημαίνει «αρρώστια της Γαλλίας», Peter Mackridge, *Γλωσσάρια και λεξιλογικές παρατηρήσεις σε φαναριώτικα κείμενα, 1750-1800: Συμβολή στην ελληνική λεξικογραφία*, The Phanariot Phactory & Peter Mackridge, 2021, 198 στο <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/0/8/1/metadata-1609840564-629865-29766.tkl> (τελευταία ανάκτηση: 20/10/2022) Στην επόμενη σελίδα εξομολογείται στον ιερέα τη φιλαργυρία, τον τυχοδιωκτισμό, τις δολοφονίες που διέπραξε και τη λαγνεία του, η οποία μαρτυρείται από τα τριάντα νόθα παιδιά του Κ.Θ. Δημαράς, *ό.π.*, 420.

¹⁰² *Ό.π.*, 423.

¹⁰³ *Ό.π.*, 422.

¹⁰⁴ «εκατόν πουγγείον τζουβαέρι», *ό.π.*, 423.

Μετά τούτους τους λόγους εγκυβιάσθησαν πολλά σφυκτά, και συγκώνοντας το φουστάνι της «ά ά» τον είπεν με μίαν χαμιλὴν φωνήν «τράβα τον περδέ από τό παράθυρο, όσο να λύσω τα βρακιά της λύει, πίπτει εις το κρεβάτι, και γίνεται, και γίνεται (όποιος θέλει να το μάθη ας υπάγη εις την ακαδημίαν του Ποδοροσίου)¹⁰⁵.

Εφόσον το έργο αποτελεί σάτιρα που αποβλέπει στο να φανερωθεί η ηθική κατάπτωση των προνομιούχων τάξεων¹⁰⁶ (ο Μελχισεδέκ είναι έμπορος και η Ζωή αριστοκράτισσα) και ένας τρόπος με τον οποίο ο συγγραφέας επιλέγει να την αποκαλύψει είναι μέσω της περιγραφής και της διακωμώδησης μιας συνειδητής εξωσυζυγικής στραγγισμένης από συναίσθημα συνεύρεσης, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η απιστία για τον συγγραφέα αποτελεί μία αχρεία πράξη και ως εκ τούτου κατακριτέα. Το ίδιο καταδικαστέα είναι και η ωφελμιστική στάση ζωής που αναδύεται μέσω των λόγων των δύο ηρώων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τρία πρόσωπα του έργου παρουσιάζονται να διαβάζουν ποιήματα με θέμα την αγάπη¹⁰⁷. ο Ποστελνικοβενιεροδημιτράκιος ένα τετράστιχο στα γαλλικά¹⁰⁸, ο Δανιήλιερομοναχοθαυμαστάνθρωπος και ο Θωμάς Κάρας έργα του Ανακρέοντα. Για τον πρώτο μαθαίνουμε ότι δηλώνει άθεος και παρακαλεί τον Σατανά να παρατείνει την παραμονή του στη γη για να διαβάσει. Ο δεύτερος ότι θεωρείται ο μεγαλύτερος εχθρός του διαβόλου και ο τρίτος ότι είναι σεβαστός λόγω της ευρυμάθειάς του. Αναλογιζόμενοι τη φιλιαναγνωσία των τριών προσώπων συνδυαστικά με το είδος της ποίησης που διαβάζουν, παρατηρούμε ότι αυτοί είτε αποδέχονται τον Διάβολο (Θωμάς Κάρας), ο οποίος τους εκτιμά και τους θέλει στο πλευρό του (Ποστελνικοβενιεροδημιτράκιος), είτε αποτελούν κίνδυνο (Δανιήλιερομοναχοθαυμαστάνθρωπος) ακόμα και για την κατ' εξοχήν, σύμφωνα με το χριστιανικό δόγμα, προσωποποίηση του ηθικά Κακού. Η ανάγνωση ερωτικών ποιημάτων από κάποιον που επίσημα έχει αποσυρθεί από τα εγκόσμια (το όνομα

¹⁰⁵ Ο.π., 423.

¹⁰⁶ Νίκος Μαυρέλος, «Η επαρχία της ανυπάρκτου»: είδη, διακείμενα, γλώσσα και νεωτερική ιδεολογία στην Αληθή Ιστορία, Σοκόλη, 2016, 20 και 109-110.

¹⁰⁷ Η ανάγνωση ερωτικών έργων από λογοτεχνικούς ήρωες φαίνεται ότι αποτελεί την αποτύπωση μιας κοινωνικής πραγματικότητας του 18^{ου} αιώνα. Η Elizabeth Eisenstein, αναφερόμενη στην ενοχική απόλαυση των τολμηρών αναγνώσεων, συνδέει το ανάγνωσμά τους με την άνοδο μιας ομάδας που ονομάζει «τάξη των ανθρώπων των γραμμάτων», Elizabeth Eisenstein, *Η τυπογραφική επανάσταση στις απαρχές της νεότερης Ευρώπης*, Τυποφιλία, 2004, 117-124.

¹⁰⁸ Έχει διαπιστωθεί ότι το εν λόγω γαλλικό στιχούργημα ανήκει στο έργο του Baculard d' Arnaud Lorezzo, *anecdote sicilienne*. Για αναλυτικά στοιχεία σχετικά με την πατρότητα του βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «"Άχρηστοι φιλόλογοι και μικροκυματάδες γκουγκλιστές": οι γαλλόγλωσσοι στίχοι της Αληθούς ιστορίας ("Ανώνυμου του 1789") και του Τα κατά Κλεάνθη και Αβροκόμην... (1801) του Κωνσταντίνου Μάνου», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 50 (φθινόπωρο 2021), σ. 3-8.

εμπεριέχει τη λέξη ιερομόναχος), για να αφιερωθεί στην λατρεία του Θεού επιλέγοντας τον μοναχισμό, αποτελεί περίπτωση τόσο ακραία που ξεπερνά σε δολιότητα –και για αυτό τρομάζει– το πνεύμα του Κακού.

Οι ήρωες στο φανταστικό σύμπαν της *Αληθούς Ιστορίας* είναι εγκληματίες, φιλάργυροι, ανήθικοι, αισχρολόγοι και απαρτίζουν τις οικονομικά ανώτερες τάξεις ή πρόκειται για θρησκευτικούς λειτουργούς. Η σαφής στόχευση του συγγραφέα είναι να περιγράψει και να αποκαλύψει τον σκανδαλώδη βίο τους χρησιμοποιώντας το ανάλογο λεξιλόγιο και, ταυτόχρονα, με τρόπο παιγνιώδη και ενίοτε σαρκαστικό να καταδικάσει τον εκφυλισμό τους. Μπροσ στα μάτια του αναγνώστη ξετυλίγεται ένα κρεσέντο ανομίας και ένας άτυπος ανταγωνισμός τρυφηλότητας μεταξύ των χαρακτήρων. Το ερώτημα που προκύπτει αβίαστα είναι το εάν έχουμε να κάνουμε με έναν λιμπερτίνο συγγραφέα. Ο συγγραφέας της *Αληθούς Ιστορίας* καυτηριάζει τις ελευθεριάζουσες επιλογές των ηρώων του θέλοντας να αναδειξει την ανηθικότητα της εξουσίας, πολιτειακής και θρησκευτικής, και εμμέσως την αναγκαιότητα ύπαρξης κανόνων διαγωγής. Ακόμα και ο εμφανής αντικληρικαλισμός του βασίζεται στο κοινωνικά αποδεκτό και σωστό: δεν αρμόζει σε ιερείς να διαβάζουν ερωτική λογοτεχνία¹⁰⁹. Επομένως, δεν προσπαθεί να έρθει σε ρήξη με κανένα κώδικα αξιών, αλλά να αποδείξει μια τέτοια αναγκαιότητα σατιρίζοντας τις όποιες παρεκκλίνουσες συμπεριφορές.

Έρωτος αποτελέσματα: ήτοι ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια

Στην τρίτη ιστορία του *Έρωτος Αποτελέσματα* ο Μαγιόρος διηγείται στον κεντρικό ήρωα της αφήγησης, Αντωνάκη, την υπόθεση από ένα γαλλικό βιβλίο που έτυχε να διαβάσει. Η ένθετη διήγηση αφορά τον έρωτα μεταξύ δύο ελευθέρων στα ήθη και προερχόμενων από διαφορετική τάξη νέων· ο Φραντζίσκος «ελεύθερος εις τα πάντα, και οπαδός των νεωτεριζόντων κατά πάντα»¹¹⁰ και η Πωλήνα «μία κόρη πολλά ωραία κατά πάντα και ελευθέρα καθώς και αυτός»¹¹¹, [...] ήτον πρώτον μεν από ποταπόν γένος, και δεύτερον πολλά ελευθέρα»¹¹². Στον αντίποδα βρίσκεται ο πατέρας του Φραντζίσκου που χαρακτηρίζεται ως «ευλαβής κατά πολλά και δεισιδαίμων»¹¹³,

¹⁰⁹ Σε περιπτώσεις ιερέων που παραστράτησαν από τους κανόνες της Εκκλησίας και λοξοδρόμησαν αναφέρθηκε και ο Αθανάσιος Πάριος, βλ. παραπάνω σ. 21.

¹¹⁰ *Έρωτος Αποτελέσματα: ήτοι ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια*, Βιέννη, 1792, 172. Νεότερες φιλολογικές εκδόσεις του έργου: I.K., *Έρωτος αποτελέσματα: Ιστορία ηθικοερωτική-1792* (επίμ. Mario Vitti), Αθήνα, Οδυσσέας, ¹1989 και ²1993.

¹¹¹ *Ο.π.*, 173.

¹¹² *Ο.π.*, 174.

¹¹³ *Ο.π.*, 172.

κάνοντας εντονότερη την αντιδιαστολή ανάμεσα σε μια ώριμη ηλικιακά και πιο συντηρητική ομάδα και σε μια νεότερη που αποκλίνει αναφανδόν και έρχεται σε ρήξη με την παραδοσιακή κοινωνική ιεραρχία και χρηστοθήθεια.

συχνάζῃ εις ὅλας τας συναναστροφάς, εις τας οποίας ἀπολάμβανε τας διὰ των αἰσθήσεων ἡδονάς¹¹⁴

Οι «ελεύθεροι» (δηλ. ελευθέριοι) νέοι συμμετέχουν σε ομηγύρεις κατά τις οποίες πλήθος κόσμου διασκεδάζει με τραγούδια και φαγοπότι. Η ικανοποίηση των αισθήσεων που προσφέρουν τέτοιες συγκεντρώσεις¹¹⁵ επιτυγχάνεται μέσω της μουσικής, τέχνη που μειώνει τις αναστολές και διεγείρει τα πάθη στα εκστατικά σώματα («είχεν αρχίσει και η μουσική η πρόδρομος του χορού και εγχειρτική πάσης επιθυμίας»)¹¹⁶.

Ο τρόπος που επιλέγουν να ζουν οι ήρωες της παρέμβλητης ιστορίας εδράζεται στη λιμπερτινική νοοτροπία, την οποία ο επιμελητής της έκδοσης του 1809, Κωνσταντίνος Κουσκουρούλης, κατακρίνει εντόνως.

δυσαραστείται ο καλός ούτος τραγωδιστής, εις κάθε, σχεδόν, λέξιν, οπού ελέγχει αυτού την παράνοιαν: ὅθεν διασύρει, τρόπον τινά, ὅσας δεν εὐρίσκει συμφώνους, με το ἐπάρατον Libertinaggio του, ο ἔστι, ελευθερία¹¹⁷

Σχολιάζοντας την αγάπη των δύο νέων, δράττεται της ευκαιρίας για να επικρίνει τα ελευθεριάζοντα αφηγήματα χαρακτηρίζοντάς τα βλαβερά, επιβεβαιώνοντας έτσι ως πιθανό αίτιο της δικής του εμπλοκής με την επιμέλεια μιας νέας έκδοσης του *Έρωτος αποτελέσματα* τη διόρθωση εκείνων των σημείων που κατά τη γνώμη του δεν εξυπηρετούν τον ηθικό διδακτισμό του έργου. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο ίδιος λόγος κρύβεται πίσω από την προσθήκη της φράση «*Ὀντως τραγῳδι Παρισιάνικον*»¹¹⁸, αμέσως μετά το στιχουργήμα «Αφανισμός και λύπη»¹¹⁹. Το ιδιαίτερα παθητικό περιεχόμενο του στιχουργήματος και η έμμεση δήλωση από τον απελπισμένο ήρωα της προτίμησης του θανάτου, αν δεν βρει ανταπόκριση η αγάπη του, δεν μπορεί να είναι ηθικά αποδεκτό. Το παρέμβλητο σχόλιο του επιμελητή

¹¹⁴ *Ο.π.*, 172.

¹¹⁵ *Ο.π.*, 172.

¹¹⁶ *Ο.π.*, 173.

¹¹⁷ *Έρωτος Αποτελέσματα: ἡτοί ιστορία ἠθικοερωτικῆ με πολιτικά τραγούδια*, (επιμ. Κωνσταντίνος Κουσκουρούλης), Βιέννη, 1809, 172.

¹¹⁸ *Ο.π.*, 180.

¹¹⁹ *Ο.π.*, 178.

δημιουργεί την απαραίτητη αποστασιοποίηση από μία διαφορετική ως προς τα ελληνικά δεδομένα κουλτούρα, η οποία εμφανώς θεωρείται επικίνδυνη.

Στο τέλος της δεύτερης ιστορίας ο Κουσκουρούλης σχολιάζει εκτενώς την άποψη του αφηγητή πως οι λανθασμένες αποφάσεις των προκατειλημμένων γονέων επιφέρουν τον θάνατο των δύο εκ των τριών πρωταγωνιστών (του Ανδρέα και της Μείρεμ) και οδηγούν την Χοροψιμά στον μοναχισμό. Θα χαρακτηρίσει μάλιστα τον έρωτα που έτρεφαν ο ένας για τον άλλον «αγνή αγάπη»¹²⁰. Ο Κουσκουρούλης κατακρίνει τα παραπάνω και επικαλούμενος τους άγραφους και γραπτούς νόμους της Ανατολικής και της Καθολικής εκκλησίας και των πολιτικών θεσμών υπερασπίζεται τη μη ένωση των αλλόδοξων ηρώων. Δράττεται της ευκαιρίας για να υπενθυμίσει ότι η θρησκεία εναντιώνεται στην ελευθεριότητα, κατηγορώντας πλαγίως τον συγγραφέα για λιμπερτινικές απόψεις:

και όμως τούτος ο φρόνιμος τραγωδοποιός νομοθετεί, τρόποντινα, των αλόγων πολύ αλογότερα· αλλ' αν ήναι τόσον λιμπερτίνος, και θέλει τα πάντα κοινά, ας μάθη ο καλότυχος ότι, μ' όλον οπού η ανθρωπότης είναι μία, η θρησκεία, ως είδος άλλο έχει τους εαυτής αληθείς θρησκευτάς, εμποδίζουσα παντί τρόπω αυτοίς τα ζώωδη ταύτα και άλογα συνοικέσια¹²¹

Σε καμία περίπτωση η παρουσία των παραπάνω σημειώσεων στη μεταγενέστερη έκδοση του Κουσκουρούλη δεν θα πρέπει να οδηγήσει στην επισφαλή υπόθεση ότι ο συγγραφέας του *Έρωτος* είναι λιμπερτίνος. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, ο συγγραφέας περιγράφει τρεις περιπτώσεις ερωτικών περιπετειών δημιουργώντας (σκοπίμως) έναν άτυπο οδηγό καλής συμπεριφοράς και ευγένειας.

Αναφορικά με τη δεύτερη ιστορία ο αφηγητής παρεμβαίνει στην αφήγηση για να σχολιάσει την αναγκαιότητα της χαλιναγώγησης του ερωτικού συναισθήματος επισημαίνοντας τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη σύναψη ερωτικών σχέσεων.

αλήθεια μεν είναι, ότι ο έρωσ έχει μεγάλην δύναμην, υποδουλώνει και δουλαγωγεί κάθε άνθρωπον απλώς, όχι όμως και εκείνον οπού ανταποκρίσεως δεν επιτυχαίνει· επειδή τούτο το να αγαπά τινάς και να μην ανταγαπάται είναι μία τρέλα εναργεστάτη· [...] όθεν αν ήτον φρόνιμος [δηλ. ο Ανδρέας] έπρεπε από την αρχήν να μην αφεθή να κυριευθή από τον έρωτα· πας ουν εραστής είναι άφρων και ανόητος και αδυνάτων ερά, ανίσως τα ακόλουθα υστερήται, δηλ. πρώτον μεν αν στερήται

¹²⁰ *Ο.π.*, 117.

¹²¹ *Ο.π.*, 117.

χρημάτων, δι' ὧν ἠθελε δυνηθῆ να κυβερνήσῃ εαυτὸν και την σύζυγόν του, ἢ αν αυτό δεν είναι, καν τέχνην τινά· δεύτερον δε αν ερά και δεν αντεράται· και τρίτον αν του ερωμένου υποκειμένου το μέρος, ἢ και αυτού του ερώντος δηλ. οι γονεῖς είναι εις αυτό σύμφωνοι· αν είναι κατ' αξίαν· ὅποιος λοιπόν αυτά δεν τα φυλάττει, πίπτει βεβαιότατα εις πολλά άτοπα, καθώς η πείρα αυτή το μαρτυρεῖ· επειδή ἢ αυτόχειρ τις γίνεται, ἢ καταφρονητής της τιμῆς του και του αξιώματος του, ἢ σκανδάλων και διχονοιῶν πρόξενος¹²²

Στην τρίτη ιστορία, ο θάνατος των εραστών της εγκιβωτισμένης αφήγησης συνδυαστικά με το τελευταίο στιχούργημα λειτουργούν με υπονομευτικό τρόπο για την έκβασή της. Ο Αντωνάκης θα αντιληφθεῖ ὅτι κάθε προσπάθεια για σχέση με την Βαρβάρα είναι ανώφελη. Ἐτσι, η ερωτική συμπάθεια που τρέφει για την Βαρβάρα δεν εξελίσσεται περισσότερο. Η προσπάθεια, λοιπόν, του συγγραφέα να κριτικάρει τις ενέργειες των ηρώων του που εκτρέπονται από τις ηθικές αρχές και αδιαφοροῦν για τις κοινωνικές τους προεκτάσεις που αυτές μπορεί να ἔχουν είναι ἐκδηλη. Συγχρόνως, ο συγγραφέας φροντίζει να περιγράψει τη σύμφωνη με τα χρηστά ἤθη συμπεριφορά. Οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες της πρώτης ιστορίας, χάρις στις συνετές επιλογές τους ευτυχῶν λειτουργώντας ως πρότυπα για τον αναγνώστη («ἡ κόρη ὅμως απ' αντικρῦ ὄλον ἔβλεπε τι ἐγίνετο, ἐπαρτηρούσε τα πάντα, αν και εἶχε και τα μάτια της ως παρθένος σκυπτά, καθώς της Ελλάδος τα κοράσια είναι εντροπαλά», «ἔρωτας εις μίαν κόρην αρμόζει, μα τι λογῆς; πρέπει βέβαια να είναι τίμιος κατὰ το αγαπώμενον υποκείμενον· επειδή αν ο αγαπών με τον αγαπώμενον δεν τεριάζει, τότε ο ἕνας από αυτούς πρέπει να αφανισθῆ· ἕνα τίμιον κορίττι, μία τιμία παρθένος, μία θυγάτηρ ενός τιμημένου πατρός, δεν πρέπει ευθύς μόνον εις την ευμορφίαν ενός νέου να παραδίδεται», «φίλτατε μοι πάτερ, ἠθελα βέβαια νομισθῆ ἕνα τέρας της φύσεως, ανίσως δεν ἠθελα ἐπιμεληθῆ εις ἕνα τοιούτον πατέρα να κάμω κεχαρισμένα· ἠθελα λέγω εἶμαι το πλέον ἀχάριστον ζῶον, αν ἠθελα αντειπῆ εις ἐκείνην την γνώμην του πατρός μου, η οποία αποβλέπει εις την ευτυχίαν μου»¹²³).

Ἡθική στιχουργία

Το 1794 ο Αλέξανδρος Κάλφογλου συνθέτει το ἔργο *Ἡθική στιχουργία*, το οποίο σήμερα μας παραδίδεται σε δύο χειρόγραφα¹²⁴. Στις σελίδες του

¹²² *Ἐρωτος Αποτελέσματα: ἡτοι ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια*, ὁ.π., 104.

¹²³ *Ἐ.π.*, 8, 10, 29 ἀντίστοιχα.

¹²⁴ Φαίδων Μπουμπουλίδης, «Ἡ Ἡθική στιχουργία» του Αλέξανδρου Κάλφογλου», στο *Ἐπιστημονική Ἐπετηρὶς της Φιλοσοφικῆς Σχολῆς του Πανεπιστήμιου Ἀθηνῶν*, Περίοδος Β', 17, Ἀθήνα, 1967, 384-385.

ομοιοκατάληκτου στιχουργήματος σχολιάζονται οι συνθήκες και ο τρόπος ζωής των κατοίκων της Βλαχίας και τα ζητήματα της φιλίας και των σχέσεων των δύο φύλων, της δικαιοσύνης και του τρόπου απονομής αυτής και της θρησκείας. Αναλαμβάνοντας τον ρόλο του συμβούλου¹²⁵, ο Κάλφογλου απευθυνόμενος στον ανιψιό του περιγράφει την πλεονεξία, τις διάφορες καταχρήσεις (ποτό, χαρτοπαιξία, τη συνεχή επιδίωξη ερωτικών σχέσεων) και την εκμετάλλευση των αδύναμων και οικονομικά ασθενέστερων από τους ευγενείς και τους ανυπόληπτους κυβερνώντες.

Όσον αφορά την ελευθεριότητα, ο συγγραφέας την αντιμετωπίζει ως κάτι το απευκαίιο¹²⁶. Η ελευθεριότητα εντοπίζεται στους νέους που κάποια στιγμή στη ζωή τους συνδέθηκαν με τη Γαλλία και τον Διαφωτισμό είτε μέσω των σπουδών είτε μελετώντας έργα, τα οποία είχαν διαποτιστεί από τις νεωτερικές ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης. Συνήθως αυτοί οι νέοι είναι εύποροι και φιλοχρήματοι, στοιχεία που συνδυαστικά με τον ελευθεριάζοντα χαρακτήρα τους δημιουργούν προβλήματα στις διαπροσωπικές σχέσεις. Έτσι, λοιπόν, νεαροί με κριτήριο την προίκα εξαπατούν με διάφορα γλυκόλογα αφελή κορίτσια για να σπαταλήσουν τα περιουσιακά τους στοιχεία και γυναίκες εμφανίζονται να ενδιαφέρονται για τα πολυτελή ντυσίματα και τον καλλωπισμό περισσότερο από την οικογένειά τους και να έχουν εραστές όταν η συντροφιά του συζύγου τους δεν τις ικανοποιεί πλέον¹²⁷. Εντυπωσιάζει η επιλογή του γράφοντος να σχολιάσει ιδιαίτερα το έντονο σεξουαλικό ένστικτο του γυναικείου φύλου:

*Στην Βλαχιά τινές δεν ζεύρουν τι 'ναι έρωσ ηθικός·
έρωτα ζωάδη έχουν, μοχθηράν ορμήν σαρκός.
Αλλ' ο κακοήθης έρωσ, μάλιστα των γυναικών,
εξ ανατροφής εγίγη ένα πάθος μανικόν¹²⁸*

Αναφέραμε λίγο παραπάνω ότι ο βασικός φορέας στη διάδοση των νέων αντιλήψεων είναι το βιβλίο. Ο Κάλφογλου θεωρεί ότι γενικά η μόρφωση και ειδικότερα η ανάγνωση των βιβλίων είναι χρήσιμες και ο άνθρωπος θα πρέπει να μεριμνά για την πνευματική του καλλιέργεια¹²⁹. Ωστόσο, δεν προσφέρουν όλα τα αναγνώσματα

¹²⁵ Η διδακτική στόχευση δηλώνεται ήδη στη σελίδα τίτλου: «Ηθική στιχουργία του περιώνυμου Αλέξανδρου Κάλφογλου ευρεθείσα εν Κωνσταντινούπολει επί έτους 1797 εκδίδεται εις κοινήν ωφέλειαν. Εν Παρισίοις 1822», *ό.π.*, 388.

¹²⁶ Ενδεικτικά *ό.π.*, 396, 398, 402-403.

¹²⁷ *Ό.π.*, 407-408 και 411-412.

¹²⁸ *Ό.π.*, 412-413.

¹²⁹ *Ό.π.*, 400.

γνώσεις αναγκαίες για την ηθική διάπλαση του ατόμου. Διαβάζοντας τα ρομάντζα ο αναγνώστης μυείται σε κόσμους όπου η ανηθικότητα και η αθεΐα κυριαρχούν:

*Απ' εκείνον πλια μανθάνουν της θρησκείας τας αρχάς
εις ολέθρια βιβλία, εις φθοροποιάς πηγάς.
Λέγουν· «έχομεν βιβλία και ρομάντζα γαλλικά·
όλα τ' άλλα τα βιβλία είναι μελαγχολικά.
Είμεθα πεφωτισμένοι, φιλοσόφων μαθηταί
και οι συγγραφείς οι πρώην ήτον όλ' υποκριταί!»
Και 'ς την Πόλιν πολλοί νέοι άρχισαν να φωτισθούν,
από Γάλλους αθεΐας δόγματα να διδαχθούν»¹³⁰*

Το κείμενο στερείται επιχειρημάτων και οι ισχυρισμοί του Κάλφογλου βασίζονται στην κινδυνολογία. Ισχυριζόμενος ότι περιγράφει την κοινωνική πραγματικότητα των παραδουνάβιων ηγεμονιών και της Κωνσταντινούπολης, ο συγγραφέας επιδίδεται στην άκρατη ηθικολογία και διακηρύττει το καλό και το κακό βασιζόμενος στη βαθύτατη θρησκευτική πίστη του. Πατρνάρει και παράλληλα καθορίζει τους, σύμφωνα με την κυρίαρχη επίσημη ηθική, κανόνες συμπεριφοράς που κάθε σωστός και δίκαιος πολίτης θα έπρεπε να τηρεί.

Η κομψή ιστορία «Το κατ' Ευμενείαν και Σαπφιάδην ή Κατάσκοπος των του κόσμου πραγμάτων»

Η φανταστική περιήγηση του διαβόλου στον επίγειο κόσμο αποτελεί τον πυρήνα της αφήγησης και του επόμενου εξεταζόμενου έργου, για το οποίο τα μέχρι τώρα στοιχεία είναι ευάριθμα. Οι πληροφορίες θέλουν το έργο να γράφτηκε τις τελευταίες δεκαετίες του 1700 ή στις αρχές του 1800¹³¹. Η υπόθεση είναι απλοϊκή: Ο διάβολος επισκέπτεται τη γη μεταμορφωμένος σε άνθρωπο με το όνομα Σαπφιάδης και διαμένει στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί γνωρίζει την Ευμένεια την οποίαν ερωτεύεται και παντρεύεται.

¹³⁰ Ο.π., 403.

¹³¹ Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική ανθολογία: αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος*, τ. Β': *Από τη Γαλλική Επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη, ΙΝΣ, 2001, 876-877. Τα αποσπάσματα που μελετήθηκαν είναι από την ανθολογία του Κεχαγιόγλου. Η φιλολογική έκδοση σε επιμέλεια του Γ. Κεχαγιόγλου (*Η κομψή ιστορία Το κατ' Ευμενείαν και Σαπφιάδην (Κατάσκοπος των του κόσμου πραγμάτων)*), επιμέλεια Γιώργος Κεχαγιόγλου, Θεσσαλονίκη, ΙΝΣ, 2022) κυκλοφόρησε ενώ η παρούσα εργασία είχε ολοκληρωθεί και συνεπώς δεν στάθηκε δυνατόν να εξεταστούν και να συμπεριληφθούν τα πορίσματά της.

Ως προς το θέμα που ερευνάμε, στα αποσπάσματα διαφαίνεται η πρόθεση της να στηλιτευθεί η έκλυση των ηθών μέσω της περιγραφής ελευθεριαζουσών συμπεριφορών. Πιο αναλυτικά, η επιλογή της συγκεκριμένης πόλης από τον Σαπφιάδη για τόπο κατοικίας του δεν γίνεται τυχαία. Η Κωνσταντινούπολη προβάλλεται ως άντρο παρανομίας και ακολασίας, αφήνοντας υπαινιγμούς για το ποιόν των κατοίκων της¹³².

Το ζεύγος εμφανίζεται επιρρεπές στις ηδονές με τη διαφορά ότι ο ένας εκμεταλλεύεται συστηματικά την ερωτομανία του άλλου. Η Ευμένεια παρουσιάζεται δολιότερη από τον διάβολο, την επιτομή της πανουργίας. Γνωρίζοντας την αδυναμία του συζύγου της να επιδιώκει τη συχνή σύναψη σεξουαλικών επαφών, χρησιμοποιεί τα θέλητρά της με αδίστακτη υστεροβουλία, για να αποκομίσει προσωπικό όφελος και να ικανοποιεί τις επιθυμίες της, καθιστώντας τον Σαπφιάδη ένα υποχείριό της.

Η Ευμένεια πάλιν, όσον δύσκολη έδειχνε την ημέραν, άλλο τόσον ευμενής, ευγνώμων και καλοτάτη εφάινετο την νύκτα εις το στρώμα. Με τον Σαπφιάδην ευθύς οπού επλάγιαζεν, ήτον μαζί του όλη πυρ και φλόγα εξάπτουσα, αυτόν ενηγκαλισμένη και καταφιλούσα με τα χείλη της, εκατέτρωγε αυτόν και, με τους βραχιόνας κατασφίγγουσα, ήθελε να τον ρουφήξει. [...] Καθώς λοιπόν εξημέρωνεν η ημέρα, ελπεντζήδες [= πωλητής μουσελίνας], ράπται, πραγματευταί, τζεβαερτήδες [= κοσμηματοπώλης], κογιουμτζήδες [= χρυσοχόος] δεν έλειπαν από το σπίτι του Σαπφιάδου, διά να θεραπεύσει την γνώμην της Ευμενείας, η οποία με το να εφόρει ένα ρούχον δύο φορές ή τρεις, το έδιδεν ευθύς εις τας αδελφάς της¹³³.

Τόσο μεγάλη και εμφανής είναι η ερωτομανία του Σαπφιάδη, ώστε πέφτει θύμα των συγγενών της συζύγου του και υποχρεώνεται να εξαγοράσει την παρθενιά της, την πρώτη νύχτα του γάμου τους¹³⁴. Η οικονομική συναλλαγή που λαμβάνει χώρα γκρεμίζει την ειδυλλιακή ατμόσφαιρα που θα περίμενε κανείς να έχει η στιγμή κατά την οποία το ζευγάρι πλαγιάζει για πρώτη φορά. Η εκτίμηση του Σαπφιάδη, ότι ένα τέτοιο γεγονός συμβαίνει μεταξύ μιας ιερόδουλης και του πελάτη της ευτελίζει τη σκηνή, αφού αμέσως μετά ο ίδιος δέχεται να χρηματίσει τους γονείς της προκειμένου να κάνει έρωτα με τη νόμιμη σύζυγό του. Επίσης, ενδιαφέρον έχει ότι η δυσαρέσκεια για την έναντι αμοιβής συζυγική συνεύρεση και ο παραλληλισμός αυτής με το επάγγελμα της πόρνης γίνεται από τον Εωσφόρο. Την διάκριση ανάμεσα στο ηθικό και

¹³² Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική ανθολογία*, 877.

¹³³ *Ο.π.*, 878-879.

¹³⁴ *Ο.π.*, 877-878.

το ανήθικο εκφράζει αυτός, ο οποίος θεωρείται από τους χριστιανούς πηγή της διαφθοράς.

Αναστέναζε βαρέως ο Σαπφιάδης, λέγοντας ότι: «Τούτο έπρεπε να γίνεται εις τας ελευθέρας εκείνας οπού διά κέρδος φθείρουσι την παρθενικήν αυτήν τιμήν, πωλώντας την ως πόρναι προς εκείνους οπού ζητούν αυτήν, διά να ευχαριστήσουν τας ιδίας των σαρκικός επιθυμίας· αμή εκείνες οπού υπανδρεύθησαν δεν πρέπει να μεταχειρίζονται τέτοια μέσα, διά να ελκύσουν κέρδος και να ξεγυμνώνουν τους ιδίους των άνδρας από εκείνην την ιδίαν περιουσίαν οπού έχουν να τας θρέψουν και να τας κυβερνήσουν» [...] επρόσφερεν αυτή ο Σαπφιάδης πεντακόσια φλωρία, τα οποία, με το να μην τα εδέχθη η νύμφη, επρόσφερεν αυτή άλλα πεντακόσια. Και ούτως έλαβε την άδειαν να πλησιάσει εις αυτήν¹³⁵.

Σε άλλο απόσπασμα η Ευμένεια ερωτοτροπεί με τον εραστή της και παραμένει ατάραχη όταν μία δούλη τους βλέπει. Αδιαφορεί πλήρως, διότι όπως πληροφορούμαστε, συνηθίζει να εξαγοράζει τη σιωπή των δούλων της κάθε φορά που τους πιάνουν επ' αυτοφώρω. Η ικανοποίηση της φιληδονίας είναι η βασική της ανάγκη.

Κατά τύχην εν μιά των ημερών, εμβαίνοντας μία δούλη εις την κάμαραν της Ευμενείας έξαφνα, την είδεν οπού εκάθητο εις τα γόνατα του Γεωργίου, ο οποίος, σφίγγοντάς την εις τας αγκάλας του, εδροσίζετο, καταφιλώντας τα χείλη της. Η Ευμένεια δεν εταράχθη εκ τούτου του συμβεβηκότος τελείως, ούτε με διακοπήν ηθέλησεν να υστερηθεί την απόλαυσιν της ηδονής¹³⁶.

Στα χωρία του έργου που μελετήθηκαν, η σεξουαλικότητα αποτελεί όπλο χειραγώγησης για την ικανοποίηση συμφερόντων. Η ασυδοσία των ευγενών και ο αμοραλισμός που επικρατεί στην ιδιωτική τους ζωή με σκοπό την ανάδειξη της φαυλότητας τους και τελικά της αποδοκιμασίας τους, καταλαμβάνει κεντρική θέση στα περισσότερα υπό εξέταση κείμενα. Η περίπτωση, όμως, της *Κομψής ιστορίας* ξεχωρίζει, διότι ο συγγραφέας θέτει στον πυρήνα της αφήγησης μία γυναίκα με σκανδαλώδη συμπεριφορά. Τόσο ανάρμοστη είναι η συμπεριφορά της, που μετά την επιστροφή του στην κόλαση, ο Σατανάς θα προσθέσει μια επιγραφή στην πύλη εισόδου για να λειτουργεί ως υπενθύμιση της αχρειότητας των γυναικών.

¹³⁵ Ο.π., 878.

¹³⁶ Ο.π., 880.

Ερμήλος ή Δημοκριθηράκλειτος

Το έμμετρο μυθιστόρημα γραμμένο το 1817 σε δεκατρισύλλαβους ομοιοκατάληκτους στίχους αποτελείται από είκοσι ωδές κατανεμημένες σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος αφορά τη ζωή ενός γαιδάρου ονόματι Ερμήλος, στο δεύτερο και στο τρίτο μέρος η αφήγηση περιστρέφεται γύρω από την ιστορία ενός ψαρά, του Κωστάκη Μελιρά. Ένας ποιητής αγοράζει ένα υποζύγιο, το οποίο ανακαλύπτει ότι έχει την ιδιότητα της ομιλίας και τις διατροφικές συνήθειες ενός ανθρώπου. Από την εξιστόρηση της ζωής του, μαθαίνουμε ότι ο Ερμήλος ήταν ένας διαπρεπής και μορφωμένος γιατρός που γνώρισε και σύναψε σχέση με την γοητευτική χήρα Ταρσίτσα, μητέρα της Ελενίτσας, αλλά ταυτόχρονα έτυχε να τον ερωτευθεί μία μοναχή που γνώριζε από μαγεία. Μη ανταποκρινόμενος στον έρωτα της, η μοναχή για να τον εκδικηθεί του χαρίζει ένα γλυκό, το οποίο, αφού μοιράζεται με τους φίλους του, τους μεταμορφώνει σε πουλάρια που αργότερα πουλιούνται στην αγορά.

Το δεύτερο μέρος της αφήγησης του Ερμήλου έχει ως θέμα τη ζωή ενός από τα αφεντικά του. Ο Κωστάκης Μελιράς, άτομο εύστροφο, είναι παντρεμένος με την ιδιοτελή και πολυέξοδη Μαριόλα, η οποία διατηρεί παράνομο δεσμό με τον Ζαχαρία, που παρεμπιπτόντως είναι προεστός. Όταν αρρωσταίνει η αρχόντισσα Βαλιδή, η Μαριολά μαζί με τον Ζαχαρία, για να ξεφορτωθούν τον Κωστάκη, συστήνουν τον Κωστάκη ως ικανό γιατρό που θα την θεραπεύσει, ελπίζοντας στην αποτυχία και τελικά στην τιμωρία του. Για κακή τους τύχη ο Μελιράς τα καταφέρνει, χωρίζει τη Μαριόλα και όντας πλέον φημισμένος γιατρός καλείται σε διάφορα περιστατικά. Ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του παντρεύεται την Ελενίτσα και η ιστορία τελειώνει με την πώληση του Ερμήλου σε έναν αλχημιστή.

*Δεν ψάλλω φόνους κι' όπλα, φρικτά ηρωικά,
ουδ' έρωτας αχρείους και παθ' ηδονικά.
Αγρίους κ' αιμοβόρους εις τί να επαινώ;
κ' εις έρωτας κτηνώδεις τί χρεία να κινώ;
Αφ' ού το παν ταραχθη, κ' εφθάρη ο καθείς,
πού αρετή; Πού ήρωας; Πού έρωας αληθής;
Βαβαί! Ο κόσμος τώρα τα πάθ' υπηρετεί,
τα δίκαια, τους νόμους, τα πρόποντ' αθετεί
Κ' εις όλα είν' αίτια αυτοί οι αρχηγοί
οπόσοι σαρκολάτραι εις πάθ' είν' οδηγοί. [...]
Βολταίρ' οι βωμολόχοι, αισχροί οι Μιραβοί,*

*Ελβέτι' οι αχρείοι, και Χόβι' οι στραβοί*¹³⁷

Το παραπάνω απόσπασμα ανήκει στην αρχή της πρώτης ωδής του έργου και απηχεί το ιδεολογικό πλαίσιο του πολύστιχου έργου και την ηθικοπλαστική πρόθεση της αφήγησης¹³⁸. Το κείμενο βρίθει σχολίων ενάντια στην περιφρόνηση των θείων. Διηγούμενος τη ζωή του, ο Ερμήλος επιτίθεται με ιδιαίτερα καυστικό τρόπο στην κοινωνία της εποχής του και ιδιαίτερα στους ιθύνοντες της (Φαναριώτες, άτομα προσκείμενα στην ηγεμονική αυλή), στους αισχρόβιους μοναχούς και άρπαγες αρχιερείς, στους αχρείους μοναχούς, στους κακοήθεις γιατρούς και δασκάλους, επαινώντας συγχρόνως τις εξαιρέσεις. Η επιρροή των νεωτερικών ιδεών των διαφωτιστών, των οποίων τα ονόματα συναντάμε και σε άλλα υπό εξέταση έργα, με του Βολταίρου να ξεπροβάλλει συχνότερα, εμφανίζεται ως βασικό αίτιο για τη ροπή προς τον έκλυτο βίο και των δυσάρεστων συνεπειών του, ιδίως, στην άρχουσα τάξη, της οποίας η διαφθορά έχει αρνητικό αντίκτυπο στην κοινωνία.

Το κείμενο απηχεί απόψεις σαν και αυτές που συναντήσαμε στα έργα του πρώτου μέρους, με προεξέχουσα αυτή του ρυθμιστικού για τα εγκόσμια ρόλου που έχει η σχέση του ανθρώπου με την αρετή, με την τελευταία να είναι απόρροια του Θεού¹³⁹.

Η έντονη απεικόνιση της ηθικής κατάπτωσης στην οποία έχει περιέλθει η σύγχρονη κοινωνία πραγματοποιείται μέσω της περιγραφής με ευτράπελο τρόπο σκηνών ελευθεριαζουσών συμπεριφορών. Στο επεισόδιο μεταξύ του Ερμήλου και της μοναχής έχουμε τη λεπτομερή περιγραφή των μερών του σώματός της από τον πρωταγωνιστή με έμφαση στο στήθος της¹⁴⁰. Επιπροσθέτως, η προσπάθειά της να αποπλανήσει τον Ερμήλο προσποιούμενη την άρρωστη δεν συνάδει προς την ιδιότητα της μοναχής και γίνεται αντικείμενο αρνητικού σχολιασμού από τον πρωταγωνιστή. Αυτός, αν και θέλγεται από τα κάλλη της, εντούτοις της υπενθυμίζει ότι ως μοναχή έχει ενωθεί με τον Θεό, αποβάλλοντας τις επιθυμίες της σαρκός της:

αυτά δεν είναι λόγοι εκκλησιαστικοί,

¹³⁷ Μιχαήλ Περδικάρης, *Ερμήλος ή Δημοκριθηράκλειτος*, Α', 1817, 3-4.

¹³⁸ Σωρεία σχολίων για την ηδυπάθεια των συγχρόνων του στις δύο πρώτες ωδές, *ό.π.*, 4-22.

¹³⁹ Σημαντική για την αποκωδικοποίηση του κειμένου και την ιδεολογική πλαισίωση του έργου που εν πολλοίς εδράζεται στην αντιδιαφωτιστική κριτική της εποχής, είναι η δημοσιευμένη λίγο νωρίτερα *Προδιοίκησις*, στην οποία ο συγγραφέας, εξηγώντας τους λόγους που τον ώθησαν να γράψει τον *Ερμήλο*, εξυμνεί την πνευματική ανωτερότητα του γένους των Ελλήνων και κατακρίνει εντόνως τις αισχρότητες ενός διεφθαρμένου μέρους ηγεμόνων, κληρικών, γιατρών και εμπόρων. Τονίζει την αναγκαιότητα της νομοθεσίας σε ένα κράτος και, ταυτόχρονα, ψέγει τους διαφωτιστές για ψευδοδημοκρατικά ιδανικά, τα οποία είναι βέβαιο ότι καταλήγουν στην άναρχη κοινωνική συμβίωση, γνωστοποιώντας την προτίμησή του για τη μοναρχία. Μιχαήλ Περδικάρης, *Προδιοίκησις*, 1817, 2-15, 23-33, 135-139.

¹⁴⁰ Μιχαήλ Περδικάρης, *Ερμήλος ή Δημοκριθηράκλειτος*, *ό.π.*, 39-40.

*βρωμούν κονσολατίλλης, και είναι γαλλικοί*¹⁴¹

Ελευθεριάζουσα συμπεριφορά επιδεικνύει και το φιλικό περιβάλλον του Ερμήλου. Ο Τλέμων είναι ένας άθεος και καταχραστής και ο Πολύκαρπος είναι «ελεύθερος εις όλα, εις όλα συνετός»¹⁴² που συνεχώς επιδιώκει να δημιουργεί εφήμερες σχέσεις με νεαρές γυναίκες. Όλοι, όμως, υστερούν σε αχρειότητα συγκριτικά με τον Ματθαίο. Ανεπρόκοπος, βωμολόχος, άθεος, επηρεάζεται από τη φιλοσοφία των διαφωτιστών (του Βολταίρου, του D'Holbach, και του Constantin Francois de Chassebœuf) και περνάει τον χρόνο του συνθέτοντας διάφορα στιχάκια. Είναι το μοναδικό υποκείμενο που εντοπίζουμε –στα μέχρι τώρα εξεταζόμενα κείμενα– να επιδίδεται στη σύνθεση ποιημάτων. Βέβαια οι συγγραφικές του απόπειρες αποδοκιμάζονται από τον Ερμήλο και το τελικό αποτέλεσμα κρίνεται ευτελές. Για το είδος των ποιημάτων που γράφει ο Ματθαίος, ο αφηγητής δεν δίνει κάποια περαιτέρω πληροφορία. Θα μπορούσαμε να εικάσουμε πως πρόκειται για φαναριώτικα στιχουργήματα, ένα δημοφιλές είδος ποίησης του 18^{ου} αιώνα, τα οποία διακινούνται σε χειρόγραφες ανθολογίες (μισμαγίες) ή ενσωματωμένα σε πεζογραφικά έργα¹⁴³.

*Αλλ' είχε μέγα πνεύμα, πολύ γεννηρικόν
Και στόμα πολυλόγου απύλωτον κακόν·
Εσύνθετε και κάπως εις ύφος το κοινόν,
Και κάτι το θαρρούσε, το νόμιζε τρανόν.
Πλην αν φιλοσοφίαν, ή και ρητορικήν
εσπούδαζεν ο φίλος, ή καν γραμματικήν,
Εφαίνετ' όντως τέρας! εις όλους τρομερός!
κι ο Διάβολος να φρίζη ο πλέον φοβερός· [...]
Τοιούτος, καθώς ήτον, από σπουδήν αργός,
συνέγραφεν αστείως, κ' ην θαύμα στιχουργός.* ¹⁴⁴

Τα προβληματικά στοιχεία του χαρακτήρα του καθενός από την παρέα παρουσιάζονται κλιμακωτά, με την περιγραφή να ξεκινά από τον λιγότερο ακόλαστο. Ο εκφυλισμός τους επιτείνεται μέσω της σκιαγράφησης του σώφρονα Σέργιου, ο

¹⁴¹ Ο.π., 51.

¹⁴² Ο.π., 58.

¹⁴³ Σχετικά με τα φαναριώτικα στιχουργήματα βλ. Στέση Αθήνη, «Φαναριώτικα στιχουργήματα», *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, 2262-2263, και Στέση Αθήνη, Γιάννης Ξούριας, *Νεοελληνική γραμματεία 1670-1830*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα, 2015, 116-121.

¹⁴⁴ Μιχαήλ Περδικάρης, *ό.π.*, 59.

οποίος σε αντίθεση με αυτούς ξεχωρίζει για την εγκράτεια και την πίστη του στον Θεό¹⁴⁵. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν τη μεταμόρφωσή τους σε υποζύγια, με τον Πολύκαρπο και τον Γλέμονα να κρίνουν ότι πρόκειται για ευκαιρία για τη συνέχιση της ελευθεριάζουσας ζωής τους. Οι μόνοι που φαίνεται να καταρρέουν είναι ο Σέργιος και ο Ερμήλος, ο οποίος εκείνο τον καιρό απολάμβανε τον έρωτά του με την Ταρσίτσα¹⁴⁶.

Ολοκληρώνοντας, ο έρωτας φαίνεται πως διακρίνεται σε δύο είδη. Το πρώτο αφορά μία ψυχική διάθεση περισσότερο εγκεφαλική, η οποία βασίζεται στη φιλοκαλία από την οποία το υποκείμενο αντλεί ευχαρίστηση:

*οποίαν ένα κάλλος σχεδόν κατ' εξοχήν
σκορπίζ' εις μίαν μεγάλην φιλόκαλον ψυχήν.
Αυτό δεν είν' ολίγον, τινάς αν στοχασθή,
να βλέπη ένα κάλλος· αφ' ού το ερασθή [...]
Ο Έρωσ των ανθρώπων είν' άλλος ψυχικός,
είν' απαθής και θείος και θεωρητικός¹⁴⁷*

Αυτό το είδος αγάπης είναι το προτιμητέο, αφού η ψυχή παραμένει ατάραχη και ελεγχόμενη από τον νου.

*Όμως ο έρωσ
δεν έχει μέρος
εις την ψυχήν μου ο εμπαθής,
αλλ' ο μεγάλος
έρωσ ο άλλος,
ο θείος έρωσ, ο απαθής¹⁴⁸*

Στον αντίποδα, βρίσκεται η λαγνεία, το απύθμενο και παράλογο πάθος που αποβλέπει μόνον στη σεξουαλική απόλαυση και τρέπει το άτομο σε «θηρίον λυσσασμένον! κι ορμά, καθώς λυσσά»¹⁴⁹. Αυτή η ασέλγεια προωθείται από τους

¹⁴⁵ Ο.π., 56-64.

¹⁴⁶ Ο.π., 68-75.

¹⁴⁷ Ο.π., 27.

¹⁴⁸ Ο.π., 55. Επίσης, «ο άνθρωπος, ως πλάσθη, επλάσθη απαθής/ ως νους, κριτής των όντων, εικόν η αληθής», ό.π., 322.

¹⁴⁹ Ο.π., 4 και αλλού: «αφίνω τους κτηνώδεις, οπόσοι αφορούν/ ως κτήνη ν' απολαύσουν τα όσα λαχταρούν/ Και μόλις τ' απολαύσουν, χορταίνουν και ξερνούν,/ και πόθον και αγάπην ευθύς αλησμονούν./ Αυτό δεν είναι έρωσ, αλλ' άλογος ορμή/ και σύρει κάθε κτήνος, εις ό,τ' επιθυμεί», ό.π., 27.

διαφωτιστές (όπως φαίνεται και στο πρώτο απόσπασμα που παραθέσαμε παραπάνω) και κατακρίνεται εντόνως από την αφήγηση¹⁵⁰.

Τα παραπάνω αποτυπώνουν ξεκάθαρα την πρόθεση του συγγραφέα, η οποία δεν είναι άλλη από την άσκηση κριτικής σε μια κοινωνία ηθικά ξεπεσμένη που παρομοιάζεται με ζώα, τα οποία στην κοινή γνώμη έχουν παγιωθεί για να περιγράψουν άτομα πονηρά, μιαιρά και αχρεία¹⁵¹, και στη φαυλεπίφαυλη και προσποιητή χρηστοθήθεια που εντοπίζεται ακόμα και σε κύκλους που θα έπρεπε να μάχονται για την επικράτηση του ενάρετου βίου¹⁵². Μάλιστα, η επιλογή της αθυροστομίας ενισχύει την παρακμή του περιγραφόμενου μυθοπλαστικού κόσμου. Η διακωμώδηση, όμως, δεν επιφέρει κανέναν προοδευτισμό σχετιζόμενο με τη σεξουαλικότητας, τη θρησκεία ή τη καταπολέμηση προκαταλήψεων. Απεναντίας, οτιδήποτε νεωτερικό αντιμετωπίζεται ως φθοροποιό στοιχείο, ενώ ταυτόχρονα αναδύεται η αναγκαιότητα διατήρησης ενός συντηρητισμού.

¹⁵⁰ Λόγου χάριν: «κι' αυτοί δεν ησυχάζουν, εδώ κ' εκεί ορμούν/ ως αι βολταιρικοί των ορμαί τους παρορμούν», *ό.π.*, 93.

¹⁵¹ *Ο.π.*, 391.

¹⁵² *Ο.π.*, 293.

Η Κρίσις του Πάριδος

Η Κρίση του Πάριδος: ποίημα μυθολογικόν, ερωτικόν και ηθικόν (1817), όπως γίνεται σαφές από τον τίτλο, αναπλάθει στιχουργικά την περίφημη ιστορία της μυθολογίας με το μήλο της Έριδος που χαρίζει ο Πάρις στην ομορφότερη κατά την κρίση του θεά. Από τα επίθετα «ερωτικόν» και «ηθικόν», ο τίτλος ισχυρίζεται ότι η θεματική του έργου διανθίζεται με ερωτικό υλικό που, όμως, δεν αντιβαίνει με τους κανόνες της ηθικής. Ο Δημήτριος Γουζέλης¹⁵³, συγγραφέας του έργου, αναφερόμενος στις αντιδράσεις που μπορεί να προκύψουν από τις περιγραφόμενες ερωτικές περιπτώσεις, μεριμνά να δικαιολογηθεί και στο προοίμιο

*εις τα ερωτικά μέρη του βιβλίου με το ηθικόν ως πανταχού ουκ απολείπειν*¹⁵⁴

Βρίσκει την ευκαιρία να επιτεθεί στους κακόβουλους κατηγορούς του χαρακτηρίζοντάς τους αναφρόδιτους:

*αλλά ρήτορες αυστηρότατης διδασκαλίας, και τύραννοι της ανθρωπότητος εκρίνοντο βέβαια οπόσοι εφέροντο εις τα συγγράμματά των εναντίοι πάντων των Ερώτων και τελείως αναφρόδιτοι εις τα πάντα, καθώς ηλίθιοι και θηρία οπόσοι πάλιν τελείως εξηκολούθουν εις τας σκληράς των τοιούτων γνώμας*¹⁵⁵.

Άλλωστε η διήγηση μιας ερωτικής ιστορίας –σύνηθες, όπως ο ίδιος αναφέρει, φαινόμενο της εποχής του– δεν θα έπρεπε να θεωρείται σκανδαλώδης επειδή έχει ως θέμα της τον έρωτα, αλλά να κρίνεται από τον τρόπο περιγραφής του:

*οι πλέον έγκριτοι των ημετέρων και ξένων ποιητών και πεζών ή καθ' υποκείμενον ή κατ' επεισόδια ερωτικώς μετέρχονται πάντοτε. Ο Έρωτος, λέγει ο Οράτιος, ουδέποτε κακός έτυχεν, πλην ενίοτε του εράν ο τρόπος*¹⁵⁶

Στην πρώτη ωδή, εν είδει μιας λεπτομερούς καταλογογράφησης, ο αφηγητής καταγράφει γνωστούς από τη μυθολογία έρωτες ανάμεσα σε θνητούς και θεούς¹⁵⁷

¹⁵³ Καθόλα τυχαία η συγγραφή και η έκδοση ενός τέτοιου έργου από τον Γουζέλη, ο οποίος είναι επηρεασμένος από τις αισθητικές τάσεις της εποχής. Γιάννης Ξούριας, «Το ερωτογράφημα ενός άσωτου λιμπερτίνου. Η Κρίσις του Πάριδος του Δημητρίου Γουζέλη», στο *Διασταυρώσεις και συνομιλίες με το έργο του Στυλιανού Αλεξίου: Ζητήματα ελληνικής Φιλολογίας και Ανθρωπιστικών Επιστημών* (επιμ. Στέλλα Σπ. Χελιδώνη), εκδόσεις Σπανίδης, Ξάνθη, 2021, 143-148 (υπό δημοσίευση). Ευχαριστώ τον Γιάννη Ξούρια για την παραχώρηση της αδειοδοσιακής εργασίας του.

¹⁵⁴ Δημήτριος Γουζέλης, *Η κρίσις του Πάριδος: ποίημα μυθολογικόν, ερωτικόν και ηθικόν*, Τεργέστη, 1817, VIII.

¹⁵⁵ *Ο.π.*, IX.

¹⁵⁶ *Ο.π.*, IX.

¹⁵⁷ Βέβαια, η πρόθεση του αφηγητή είναι να αποτελέσουν τα ερωτικά συμβάντα συνδυαστικά με την αναφορά στις αρετές των θεϊκών όντων, ένα μάθημα ηθικής για τον προσεκτικό αναγνώστη, *Ο.π.*, 4.

(καθόλου δεν ξαφνιάζει που το όνομα του Δία απαντάται τις περισσότερες φορές) με αποκορύφωμα την περιγραφή της σεξουαλικής πράξης του Δία και της Δανάης¹⁵⁸. Η περιγραφή αυτή αποτελεί μία πρόγευση των τολμηρών περιγραφών που θα ακολουθήσουν στις υπόλοιπες ωδές. Εκτενέστερα, το γαμήλιο γεύμα θα μεταβληθεί σε ερωτικό συμπόσιο μεταξύ των συνδαιτημόνων¹⁵⁹. Πριν ακόμα φτάσει στο σημείο των ερωτικών συνευρέσεων, η αφήγηση διαμορφώνει ένα κατάλληλο πλαίσιο ευφορίας και βακχικής γιορτής που ενισχύεται με την περιγραφή της ιδεώδους ομορφιάς του χώρου¹⁶⁰.

Μία ακόμα συνεύρεση που περιγράφεται είναι αυτή του Πάρη και της Οινώνης. Η κλίση του Πάρη στη φιληδονία έχει ήδη σχολιαστεί από τον Γουζέλη στο προοίμιο¹⁶¹, ροπή την οποία γνωρίζει η Αφροδίτη και εκμεταλλεύεται για να κερδίσει το μήλο υποσχόμενη την Ελένη, την επιτομή του κάλλους, και τη συναντάμε σε διάφορα σημεία στο έργο, όπως:

*Αλλ' όσον ήτον σταθερά εις Έρωτά του εκείνη [η Οινώνη],
τοσούτον ευμετάβλητος αυτός την παροξύνει.
Την παροξύνει και λυπεί με άλλους Έρωτάς του,
με νέους πόθους κορισκών, με νέας ηδονάς του.
Κ' είχε χιλίας όρνιθας καλός κόκκορος όλων,
αλλ' όλας περιπλάνεε μεθ' όρκων του και δόλων.
Τοσούτον εις τα σαρκικά ήτον παραδομένος,
ώστ' όπως έβλεπε καλήν έμενε πληγωμένος.
Της έφευγεν εξ αγκαλών συχνάκις, κ' εις ετέρας
διέτριβ' ερασμίας του νύκτας πολλές κ' ημέρας¹⁶²*

Η Οινώνη, λοιπόν, παρασύρει τον ήρωα σε έναν πύργο όπου σμίγουν, με τη σκηνή να περιγράφεται λεπτομερώς από τα πρώτα φιλιά έως και τη στιγμή της κορύφωσης¹⁶³. Για ακόμα μία φορά ο χώρος, στον οποίο τελείται η σεξουαλική πράξη, εκπέμπει έντονο ερωτισμό¹⁶⁴. Περιβάλλεται από έναν καταπράσινο και ανθόσπαρτο κήπο και ο εσωτερικός διάκοσμος αποτελείται από πίνακες με σεξουαλικές

¹⁵⁸ *Ο.π.*, 12-13.

¹⁵⁹ *Ο.π.*, 40-47.

¹⁶⁰ *Ο.π.*, 31-34.

¹⁶¹ *Ο.π.*, VI, και αλλού χαρακτηρίζεται ως «ερώφιλος» και «φιλογυνής», *Ο.π.*, 274.

¹⁶² *Ο.π.*, 100.

¹⁶³ *Ο.π.*, 133-134.

¹⁶⁴ Πβ. Γιάννης Ξούριας, *ό.π.*, 153-155.

αναπαραστάσεις¹⁶⁵. Ως άλλος λιμπερτίνο, όμως, ο Πάρης αποσκοπεί στη (στιγμαία) ηδονή, χωρίς να λογαριάζει τα συναισθήματα της συντρόφου του. Ακόμα και τα ερωτόλογα και ο όρκος παντοτινής αγάπης που προηγουμένως ανταλλάσσουν, δεν έχουν καμία επί της ουσίας σημασία για τον ίδιο, αφού με την πρώτη ευκαιρία την εγκαταλείπει¹⁶⁶.

Ο κολοφώνας του ερωτισμού είναι αναμφίβολα η τελευταία ωδή, στην οποία οι υποψήφιοι για το μήλο θεές στέκονται γυμνές έχοντας απέναντι τον κριτή τους. Η αφήγηση χωρίς να αυτολογοκρίνεται εκθέτει με λεπτομέρεια τα σώματα και την ηδονική ευχαρίστηση που προκαλούν στον Πάρη. Ο πρωταγωνιστής δεν αρκείται στην ηδονοβλεψία, αλλά φτάνει στο σημείο, παρά τις αρχικές αντιρρήσεις της θεάς Αθηνάς, να ψηλαφίσει την πλέον ερωτογόνα περιοχή του σώματός της¹⁶⁷. Η Αφροδίτη, δε, χωρίς ενδοιασμούς καλεί τον Πάρη να την αγγίξει:

*Σκόπει, (τον έλεγε) χρυσέ πάντοθεν ελευθέρως,
η κρίσις τόδ' απαιτεί, και βούλομ' εγώ και Έρωσ.
Σκόπει και ψαύε μ' ως ποθείς, και ως αρκείς καθόρα,
γυμνήν και απαστράπτουσα εμέ τοιαύτην τώρα.
Σκοπείς την σάρκα καθαράν διά των σων ομμάτων,
χωρίς ενδύματος τινός, χωρίς καλλωπισμάτων.
Σκόπει τα μέλη μου καλώς χωρίς να παρατρέχης,
και ενδιάτριβ' εις καθέν ορθήν ιδέαν ν' έχης¹⁶⁸.*

Οι κάθε άλλο παρά σεμνές περιγραφές των σεξουαλικών συνευρέσεων και των γυμνών κορμιών δημιουργούν την εντύπωση στον αναγνώστη, ότι οι λίγες και σκορπισμένες αναφορές περί ηθικής στην αφήγηση¹⁶⁹ και το προλογικό σημείωμα γίνονται περισσότερο προληπτικά. Με αυτές ο Γουζέλης επιδιώκει να γλιτώσει την κατακραυγή των ηθικολόγων και την ενδεχόμενη κατηγορία για τολμηρό περιεχόμενο που θα μπορούσε να επιφέρει την υποχρεωτική τροποποίηση κάποιων σημείων του κειμένου. Ειδικά δεν θα προχωρούσε σε τόσες αισθησιακές λεπτομέρειες, οι οποίες πληθαίνουν καθώς προχωρά η εξιστόρηση. Εντούτοις, στο έργο αναδεικνύονται ψυχικές και συναισθηματικές πλευρές της σεξουαλικότητας και αποφεύγεται ο

¹⁶⁵ Ο.π., 107-113.

¹⁶⁶ Ο.π., 145.

¹⁶⁷ Ο.π., 272.

¹⁶⁸ Ο.π., 315-316.

¹⁶⁹ Επί παραδείγματι: «αλλ' ο αγροίκος, Πάρη μου, ζη πάντοτ' ελευθέρως/ και ως η κλίσις τον κινεί, και φυσικός του Έρωσ», ό.π., 187.

εκχυδαϊσμός, εμποδίζοντας τον οποιονδήποτε να το χαρακτηριστεί πορνογράφημα. Η στραμμένη αποκλειστικά στον έρωτα αφήγηση καθιστά το έργο του Γουζέλη ένα ερωτογράφημα των αρχών του 19^{ου} αιώνα.

Το έργο θα τελειώσει με την Αφροδίτη να μιλά για τη δύναμη του έρωτα. Το υποκείμενο καθίσταται ανίσχυρο να προβάλει οποιαδήποτε αντίσταση απέναντι σε αυτήν, καθότι ο έρωτας βρίσκεται υπεράνω ελέγχου και νόμου:

*Δεν τον κρατούν τον Έρωτα αι συμβουλαί, κ' οι Νόμοι,
ψόγοι και ύβρεις κ' εντροπαί και πάθεα και τρόμοι [...]
Δεν τον ψυχρούν τον Έρωτα τα πάγεα και κρύα,
και άφλεκτος φαίνεται' εις το πυρ κ' εις καύματα μυρία [...]
Και μάλιστ' όσον φοβεράς τας ανθιστάσεις κρίνει
τοσούτον φοβερώτερος την δύναμιν εκτείνει¹⁷⁰*

Κατά αυτόν τον τρόπο, η *Κρίσις του Πάριδος* συγκρούεται με τη λογοτεχνική παραγωγή του ηθικοδιδασκτισμού που υποχρεώνει τον άνθρωπο στον έλεγχο των φυσικών ορμών του με όπλο τη λογική. Είναι το μόνο έργο ανάμεσα στα εξεταζόμενα που προωθεί την απόλαυση και έκφραση της σωματικής ηδονής.

¹⁷⁰ Ο.π., 363-364.

Συμπεράσματα

Στρεφόμενοι στην ευρωπαϊκή (γαλλική) λογοτεχνία του *libertinage* που διαπνέεται έντονα από το διαφωτιστικό πνεύμα, παρατηρούμε την προσπάθεια – τουλάχιστον για τα πρώτα χρόνια του 18^{ου} αιώνα– να αναδειχθεί μέσα από τις σελίδες της το πρότυπο ενός ανθρώπου πνευματώδους, ανεξίθρησκου και χειραφετημένου από δεισιδαιμονίες και προκαταλήψεις. Όμως, το *libertinage* μεταβάλλει την έννοιά του επηρεαζόμενο από τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν τον 18^ο αιώνα σε τέτοιο βαθμό που οι άλλοτε θιασώτες του θα το απορρίψουν. Ωστόσο, ο σκοπός παραμένει ίδιος: η ανάδειξη και η στηλίτευση των κακώς κειμένων μιας εποχής με απώτερο σκοπό τη μεταρρυθμιστική ωφελιμότητα για το άτομο και την κοινωνία.

Κατά τον ίδιο τρόπο, οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες που προσιδιάζουν στα χαρακτηριστικά ενός λιμπερτίνου, με τα χρόνια παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις σε ό,τι αφορά την ηθική. Αρχικά, εντοπίζονται ήρωες που δεν περιορίζονται από ηθικούς φραγμούς και περιφρονούν τον παγιωμένο τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας, αλλά και ήρωες που αντιλαμβάνονται τον έρωτα ως ένα υγιές φαινόμενο και επιθυμητό για την ζωή του ατόμου. Μολαταύτα, αναγνωρίζουν την αναγκαιότητα της χαλιναγώγησης των σαρκικών απολαύσεων όταν αυτές επενεργούν διασπαστικά στις κοινωνικές σχέσεις¹⁷¹. Και στις δύο κατηγορίες, οι πρωταγωνιστές επιδιώκουν να γοητεύουν και να αποπλανούν, να συνάπτουν παραπάνω από μία ερωτικές σχέσεις, ακόμα και παράνομες, με τη διαφορά ότι η δεύτερη έχει διαβαθμίσεις, τα άκρα της οποίας είναι ο ασκητισμός και ο άκρατος ηδονισμός¹⁷². Από τον 18^ο αιώνα και εξής, η αναζήτηση της ηδονής από τους πρωταγωνιστές των έργων θα δώσει το έρεισμα για να στιγματιστούν τα λιμπερτίνικα έργα ως εκφυλιστικά. Θα αξιοποιηθούν, όμως, και από μία ομάδα ανθρώπων, προερχόμενη κυρίως από την αστική τάξη, με στόχο να αποκαλυφθούν τα έκλυτα πάθη της άρχουσας τάξης.

Στρεφόμενοι τώρα στην εγχώρια παραγωγή και εξετάζοντας τα διαθέσιμα κείμενα, των οποίων οι συγγραφείς αντέδρασαν στο φιλελεύθερο πνεύμα που προώθησε ο Διαφωτισμός, διαπιστώνουμε ότι ο λιμπερτίνος αντιμετωπίζεται με τον

¹⁷¹ Η Cusset παρατηρεί στα τέλη του 18^{ου} αιώνα την έντονη μεταστροφή του λογοτεχνικού χαρακτήρα προς τη χυδαιότητα, συνοδευόμενη από τη ματαιοδοξία και την επιπολαιότητα (αναφέρει ενδεικτικά τις περιπτώσεις Boucher, Casanova, Crebillon, Laclos, Mirabeau, Restif de la Bretonne, Sade, Watteau κ.α.). Catherine Cusset, *The Lesson of Libertinage*, ό.π., 1-2.

¹⁷² Ο Michel Delon υποστηρίζει ότι οι διαβαθμίσεις αυτές είναι που θέτουν το όριο μεταξύ των έργων του *libertinage* και αυτών της πορνογραφίας και ότι ενίοτε ο τρόπος που καταγράφεται ο πόθος στα πρώτα ταιριάζει σε έργα πορνό. Michel Delon, *Ο Διαφωτισμός και η σημασία των διαβαθμίσεων*, Αθήνα, ΚΝΕ, 2004, 46-58.

ίδιο τρόπο που συμβαίνει στο εξωτερικό μετά τον 17^ο αιώνα. Κατηγορείται για έλλειψη εγκράτειας, ροπή προς τον ηδονισμό και τον υλισμό, ενώ δεν σέβεται ούτε τους άγραφους ούτε τους γραπτούς νόμους περί ηθικής. Η μεγαλύτερη αμαρτία του είναι η έλλειψη πίστης και η ασέβεια προς τη χριστιανική διδασκαλία. Επιπλέον, οι κατήγοροί τους τους καταλογίζουν προσπάθεια για επικράτηση της αταξίας μέσω της υιοθέτησης συμπεριφορών αντίθετων προς τους κανόνες της εύρυθμης λειτουργίας της κοινωνίας και της πολιτείας. Μάλιστα, για να ενισχύσουν το εν λόγω επιχείρημα, προβαίνουν σε αναφορές σχετικές με επεισόδια της Γαλλικής Επανάστασης (αποκεφαλισμός βασιλικού ζεύγους και περίοδος *Τρομοκρατίας*), επιδιώκοντας να πείσουν ότι η ελευθερία που κάποιοι εναγκαλίζονται και διακηρύττουν αποτελεί απατηλή υπόσχεση και παραποίηση της αλήθειας.

Τα ερμηνεύματα των λημμάτων *ελευθεριότητα*, *λιμπερτίνος*, *libertinage* επιβεβαιώνουν την αρνητική έννοια με την οποία προσλαμβάνεται ο όρος στα λεξικά που κυκλοφόρησαν για το ελληνόφωνο κοινό κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Στα μονόγλωσσα ελληνικά τα ανωτέρω λήμματα δεν περιλαμβάνονται και η λέξη *ελευθερία* επ' ουδενί δεν συνδέεται με την έλλειψη προσήλωσης σε κανόνες ηθικής και με τη ροπή προς την ηδονή. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το λεξικό του Γεώργιου Κωνσταντίνου. Σε αυτό σημειώνεται το λήμμα *λιβερτίνος* έχοντας τη σημασία της θρησκευτικής αίρεσης που απαντάται στην *Καινή Διαθήκη*. Το γεγονός, λοιπόν, της μη καταγραφής του όρου *libertinage*, αποτελεί σαφέστατη ένδειξη ότι αυτός είναι ακόμη πρόσφατος την εποχή που συγκροτούνται τα λεξικά και δεν έχει ενταχθεί στο λεξιλόγιο της γλώσσας. Παρόλο που η χρήση του δεν έχει καθιερωθεί, ο όρος είναι γνωστός στον ελληνόφωνο χώρο και αυτό το πιστοποιούν όλα τα κείμενα τα οποία μελετώνται στην παρούσα εργασία. Ακόμα και στις περιπτώσεις που δεν γίνεται χρήση της λέξης *λιμπερτινισμός* κτλ., η περιγραφή της ελευθεριάζουσας ζωής που επιλέγει το εκάστοτε περιγραφόμενο πρόσωπο –λογοτεχνικό και μη– ταιριάζει στον λιμπερτίνο που συναντούμε σε γαλλικά κείμενα. Άρα, υπάρχει εξοικείωση με τον συγκεκριμένο τύπο ανθρώπου. Και ενδεχομένως αυτή την εξοικείωση τρέμει το συντηρητικό κομμάτι της τότε κοινωνίας, για αυτό ενεργεί για να καταπολεμήσει το νέο μοντέλο κοινωνίας που προωθείται από εκείνους που έρχονται σε επαφή με το διαφωτιστικό πνεύμα, πριν επικρατήσει και αποτελέσει τον κανόνα. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί και ο ηθικοδιδασκτισμός πολλών από τα εξεταζόμενα έργα, στα οποία δίνεται έμφαση στο ποιος είναι ο σωστός πολίτης, η έννοια του οποίου πολλές φορές είναι συνυφασμένη με αυτή του καλού χριστιανού.

Τα παραπάνω γίνονται καλύτερα κατανοητά, αν λάβουμε επίσης υπ' όψιν ότι η φιλοσοφία της εποχής στρέφεται ενάντια στην αισθησιοκρατία, με την αστική τάξη να επιδιώκει πρώτη να επιβάλλει τη συγκράτηση των σωματικών ορμών¹⁷³. Επομένως, η σύνδεση της ελευθεροφροσύνης με τον ατομικισμό και τον ηδονισμό γίνεται για να αναδειχθεί η ακαταλληλότητά της και εν τέλει να απορριφθεί.

Με εξαίρεση την περίπτωση της *Κρίσεως του Πάριδος*, η λογοτεχνική μορφή του λιμπερτίνου παρουσιάζεται λίγο πολύ με τον ίδιο τρόπο. Είναι ένας χαρακτήρας που προέρχεται από τα ανώτερα στρώματα ή ακόμη είναι μέλος των Φαναριωτών, είναι εύπορος και τοποθετημένος σε θέση εξουσίας. Ξεχωρίζει για τα ελευθέρια ήθη του, την ασέβεια του προς τα θεία, συνάπτει εξωσυζυγικές σχέσεις, αλλά ταυτόχρονα χαρακτηρίζεται και από αφέλεια. Πέφτει θύμα εκμετάλλευσης από φιλοχρήματους αξιωματούχους, αυλικούς, συντρόφους και εραστές. Συνήθως η ερωμένη ή η σύζυγος τον εκμεταλλεύεται για να εξυπηρετήσει το οικονομικό της συμφέρον. Τέτοιες περιπτώσεις συναντάμε στον *Αλεξανδροβόδα τον ασυνείδητο*, όπου η Ταρσή αποκομίζει πλούτη από τη σχέση της με τον Αλεξανδροβόδα, και στον *Ερμήλο*, στο οποίο ο Κωστάκης Μελιράς καλείται να καλύψει τις ανάγκες της πολυδάπανης γυναίκας του. Μία ανάλογη περίπτωση γυναικών περιγράφεται και από τον Κάλφογλου στο *Ηθική Στιχουργία*, που ξεχωρίζει για τον ηθικοκανονιστικό του λόγο. Αντίστοιχα, στην *Κομψή Ιστορία*, η Ευμένεια θέλει συνεχώς να επιδεικνύει την εντυπωσιακή εμφάνισή της και την πολυτελή ζωή της. Εδώ, όμως, είναι αυτή η ίδια και όχι κάποιος άνδρας που διαθέτει στοιχεία λιμπερτινισμού.

Δεν είναι, όμως, η μοναδική γυναικεία παρουσία με ελευθεριάζοντα στοιχεία στα έργα που εξετάστηκαν. Η Ταρσή, στην κωμωδία του Σούτσου, και η μοναχή, στο σατιρικό έργο του Περδικάρη, επιδιώκουν την ικανοποίηση των σεξουαλικών αναγκών τους, η μία με τη συχνή αλλαγή συντρόφων και η άλλη με την απόρριψη του μοναστικού βίου. Στην *Αληθή Ιστορία* το φύλο δεν παίζει κανέναν ρόλο. Φιλήδονοι και κερδοσκόποι είναι εξίσου και οι άνδρες και οι γυναίκες που προέρχονται από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ακόμα και κληρικοί. Τέλος, ειδική αναφορά θα πρέπει να γίνει στους Τλέμονα, Πολύκαρπο και Ματθαίο, τους φίλους του Ερμήλου. Και οι τρεις είναι άθεοι και η συμπεριφορά τους κρίνεται ανήθικη, ενώ ειδικά ο Ματθαίος θα επικριθεί και για τους ανάξιους λόγου στίχους του.

¹⁷³ Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός: Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988, 166-169.

Τα αρνητικά στοιχεία που οι συγγραφείς αποδίδουν στον χαρακτήρα ενός λιμπερτίνου συμπληρώνονται από την αισχρολογία. Οι βωμολοχίες είναι ένα τυπικό γνώρισμά του, ενώ σε δύο περιπτώσεις αποτελεί χαρακτηριστικό της γλώσσας του ίδιου του κειμένου. Στα έργα του Γεώργιου Σούτσου και του ανώνυμου συγγραφέα της *Αληθούς Ιστορίας* επικρατεί η αθυροστομία, στοιχείο που εξυπηρετεί τη διακωμώδηση, στην οποία στοχεύουν και οι δύο. Αν σε αυτή την εξίσωση προσθέσουμε το έργο του Περδικάρη και την *Κομψή Ιστορία* τότε προκύπτει ότι τα περισσότερα έργα χρησιμοποιούν τη φόρμα της σάτιρας¹⁷⁴. Καθόλου τυχαίο, μιας και η επιδίωξη των συγγραφέων αυτών των λογοτεχνικών κειμένων είναι ο ευτελισμός των ατόμων που θεωρούνται αξιοσέβαστα λόγω της κοινωνικής τάξης ή του αξιώματός τους. Με την αποκάλυψη των ιδιωτικών στιγμών τους, των υλικών τους ανέσεων, της υποκρισίας, της αλαζονείας και της πολιτικής τους ιδιοτέλειας, ο αναγνώστης αγανακτεί και αναπόφευκτα οδηγείται στην περιφρόνησή τους.

Στο εμβόλιμο γαλλικό ρομάντζο του *Έρωτος αποτελέσματα* υπογραμμίζεται η διαφορά των ελευθέρων νέων και των συντηρητικών μεγαλύτερων ηλικιακά ανθρώπων. Όμως, η ελευθεριότητα που περιγράφεται εδώ δεν παρουσιάζει τίποτα το επιλήψιμο. Οι ήρωες διασκεδάζουν σε παρέες πίνοντας και χορεύοντας. Ο αφηγητής δεν θα σχολιάσει τις ελευθεριάζουσες συμπεριφορές του Φραντζίσκου και της Πωλήνας. Βέβαια, έχει ήδη φροντίσει να σχολιάσει την κατάληξη όσων χειραγωγούνται από τα πάθη. Για αυτό ίσως το 1809 ο επιμελητής της επανέκδοσης του έργου κρίνει αναγκαίο να κριτικάρει τον ελευθεριάζοντα χαρακτήρα του Φραντζίσκου και της Πωλήνας, αναλαμβάνοντας τον ρόλο του διορθωτή ή του θεματοφύλακα των παραδοσιακών αξιών.

Η περίπτωση του Γουζέλη είναι αναμφίβολα περισσότερο ενδιαφέρουσα, διότι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζεται από την αφήγηση η ελευθεριάζουσα συμπεριφορά των ηρώων διαφέρει από τα υπόλοιπα έργα. Η *Κρίσις του Πάριδος* συγκεντρώνει στις σελίδες της τις περισσότερες ερωτικές σκηνές εν συγκρίσει με τα υπόλοιπα έργα. Η αφήγηση χωρίς συγκρατημένη διάθεση αλλά και χωρίς να γίνεται χυδαία, προχωρά σε τολμηρές περιγραφές, με εκείνη της ψηλάφησης των γυμνών σωμάτων των θεοτήτων από τον Πάρη να ξεχωρίζει. Κορύφωση του αισθησιασμού των ωδών αποτελεί η ίδια η αποτύπωση της σεξουαλικής πράξης. Το κλείσιμό του με

¹⁷⁴ Βλ. Elina Tsalicoglou, *Satire in the Greek Enlightenment, 1750-1821*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Oxford, 2004, 20-36.

την αναφορά στον παντοκράτορα έρωτα, θα μπορούσε να αποτελεί μέρος ενός φιλοσοφικού λόγου. Ο συγγραφέας προσεγγίζει το θέμα του έρωτα με τρόπο που θυμίζει το libertinage των πρώτων χρόνων, τότε που αποτελούσε συνώνυμο της ελευθεροφροσύνης και η ερωτική επιθυμία δεν καθοριζόταν από νόρμες συμπεριφοράς.

Αν και η επιβεβαίωση ή η απόρριψη της πολιτικής σκοπιμότητας από τον τρόπο που χρησιμοποιείται ο όρος libertinage προϋποθέτει επισταμένη έρευνα, εντούτοις προκύπτουν ψήγματα της. Διακρίνουμε, ακόμα, διαφορετική κάθε φορά στόχευση ανάλογα με το ιδεολογικό πλαίσιο που ο εκάστοτε συγγραφέας θέτει. Κείμενα όπως αυτά του Αθανάσιου Πάριου και του Κάλφογλου που βάζουν κατά οποιασδήποτε νεωτερικής ιδέας, αποτυπώνουν την ανηθικότητα, την πνευματική διάβρωση και τα επακόλουθα αυτών στην ψυχοσύνθεση του ατόμου, θέλοντας να υποδείξουν αυτή ως πηγή διαφθοράς, και να προφυλάξουν την χρηστοθήθεια, όπως αυτή ορίζεται από το χριστιανικό δόγμα. Άλλα στοχεύουν στην αποκάλυψη του μεγέθους διαφθοράς των εξουσιαζόντων για να μεταβληθεί προς όφελός των εκάστοτε συγγραφέων το πολιτικό πεδίο. Και, τέλος, άλλα αναδεικνύουν προβληματισμούς γύρω από ζητήματα, τα οποία οι παραδοσιακές αξίες θέτουν σε περιορισμό, όπως είναι ο ερωτισμός. Ο λιμπερτίνος θα αποτελέσει τον λογοτεχνικό ήρωα που θα εξυπηρετήσει το αφήγημα του καθενός αναδεικνύοντας μία πολιτισμική πραγματικότητα που προσπαθεί να ισορροπήσει μεταξύ Δύσης και Ανατολής.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενής:

Ανωνύμου, *Αληθής Ιστορία*, στο Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, ¹⁰2009, σ. 417-428.

Ανωνύμου, «Η κομνηνή ιστορία “Το κατ’ Ευμενείαν και Σαπφιάδην”», στο Γ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική ανθολογία: αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος*, τ. Β΄: *Από τη Γαλλική Επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη, ΙΝΣ, 2001, σ. 876-880.

Γουζέλης Δ., *Η κρίσις του Πάριδος: ποίημα μυθολογικόν, ερωτικόν και ηθικόν*, Τεργέστη, 1817.

Κάλφογλου Α., *Ηθική στιχουργία*, στο Μπουμπουλίδης Φ., «Η ‘Ηθική στιχουργία’ του Αλέξανδρου Κάλφογλου», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Περίοδος Β΄, 17, Αθήνα, 1967.

[Καρατζάς Ι. ο Κύπριος], *Ερωτος Αποτελέσματα: ήτοι ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια*, Βιέννη, 1792.

[Καρατζάς Ι. ο Κύπριος], *Ερωτος Αποτελέσματα: ήτοι ιστορία ηθικοερωτική με πολιτικά τραγούδια*, (επιμ. Κωνσταντίνος Κουσκουρούλης), Βιέννη, 1809.

Πάριος Α., *Αντιφώνησις*, Τεργέστη, 1802.

Πάριος Α., *Απολογία χριστιανική*, Λειψία, 1805.

Ανθιμος Πατριάρχης Ιερουσαλήμ, *Διδασκαλία Πατρική*, Κωνσταντινούπολη 1788.

Περδικάρης Μ., *Ερμήλος ή Δημοκριθηράκλειτος*, Α΄, [Βιέννη], 1817.

Περδικάρης Μ., *Προδιοίκησις*, [Βιέννη], 1817.

Προκόπιος ο Πελοποννήσιος, *Έλεγχος κατά άθεων και δυσσεβών*, Α΄-Β΄, Βενετία, 1792.

Σούτσος Γ. Ν., *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος* (επιμ. Δημήτρης Σπάθης), Αθήνα, Κέδρος, 1995.

Λεξικά:

Ανωνύμου, *Λεξικόν ιταλικόν και ρωμαϊκόν απλούν*, Βενετία, 1783.

Ανωνύμου, *Λεξικόν τετράγλωσσον της ιταλικής, ρωμαϊκής, ελληνικής, και λατινικής Γλώσσης*, Βενετία, 1750, 87.

Βεντότης Γ., «Ελευθερία», «Ελευθεριότης», «Ελευθεριότητα», «Ελεύθερος», στο *Λεξικόν τρίγλωσσον της γραικικής, γαλλικής τε και ιταλικής γλώσσης*, Βενετία, ¹1816, 231.

Βεντότης Γ., «Ελευθερία», «Ελευθεριότης», «Ελευθεριότητα», «Ελεύθερος», στο *Λεξικόν τρίγλωσσον της γραικικής, γαλλικής τε και ιταλικής γλώσσης*, Βενετία, ²1820, 231.

Βεντότης Γ., «Libertin», «Libertinage», στο *Λεξικόν τρίγλωσσον: της γαλλικής, ιταλικής, και ρωμαϊκής διαλέκτου, εις τόμους τρεις διηρημένον*, Α΄, Βιέννη, 1790, 513.

Βεντότης Γ., «Libertin», στο *Λεξικόν δίγλωσσον: της γαλλικής και ρωμαϊκής διαλέκτου εις δύο τόμους διηρημένον*, Α΄, Βιέννη, 1804, 328.

Βεντότης Γ., «Libertinaggio», στο *Λεξικόν τρίγλωσσον: της γαλλικής, ιταλικής, και ρωμαϊκής διαλέκτου, εις τόμους τρεις διηρημένον*, Β΄, Βιέννη, 1790, 561.

Βλαντής Σ., «Ελευθέριος», «Ελευθεριότης», στο *Λεξικόν πρόχειρον της ελληνικής γλώσσης*, Βενετία, 1821, 363.

Βλαντής Σ., *Λεξικόν ιταλικόν καὶ γραικικόν*, Βενετία, 1794, 188.

Βλαντής Σ., «Λιβερτίνος», στο *Λεξικόν πρόχειρον της ελληνικής γλώσσης*, Βενετία, 1821, 502.

Βλαντής Σ., «Libertino», «Libertinaggio», στο *Νέον λεξικόν: Ιταλικό-Γραικικόν*, Βενετία, ¹1792, 111.

- Βλαντής Σ., «Libertino», «Libertinaggio», στο *Νέον λεξικόν: Ιταλικό-Γραικικόν*, Βενετία, ²1806, 111.
- Βλαντής Σ., «Libertino» «Libertinaggio», στο *Λεξικόν της ιταλικής γλώσσης*, Βενετία, ³1815, 285.
- Ζαλίκογλου Γ., «Libertinage», «Libertin», στο *Λεξικόν της γαλλικής γλώσσης*, Βενετία, 1823, 328.
- Ζαλίκογλου Γ., «Libertin», «Libertinage», στο *Λεξικόν της γαλλικής γλώσσης*, Παρίσι, ¹1809, 328.
- Ζαλίκογλου Γ., «Libertin», «Libertinage», στο *Λεξικόν της γαλλικής γλώσσης*, Παρίσι, ²1815, 239.
- Κωνσταντίνου Γ., «Λιβερτίνος», στο *Λεξικόν τετράγλωσσον*, Βενετία, ¹1757, 559.
- Κωνσταντίνου Γ., «Ελευθεριάζω», «Ελευθέριος», «Ελευθεριότης», «Ελευθερία», στο *Λεξικόν τετράγλωσσον*, Βενετία, ²1786, 416.
- Κωνσταντίνου Γ., «Λιβερτίνος», στο *Λεξικόν τετράγλωσσον*, Βενετία, ²1786, 559.
- Κωνσταντίνου Γ., «Ελευθεριάζω», «Ελευθέριος», «Ελευθεριότης», «Ελευθερία», στο *Λεξικόν τετράγλωσσον*, Βενετία, ³1801, 416.
- Κωνσταντίνου Γ., «Λιβερτίνος», στο *Λεξικόν τετράγλωσσον*, Βενετία, ³1801, 559.
- Παπαγεωργίου Μ., *Πρόχειρος και ευπόριστος διδάσκαλος των πρωτοπείρων Ρωμελιτών της Γερμανικής γλώσσης*, Βιέννη, 1772.
- Σκαρλάτος (Βυζάντιος) Δ., «Ελευθερία», «Ελευθεριάζω», «Ελευθεριαστικός», «Ελευθέριος», στο *Λεξικόν επίτομον της ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα, 1839, 397.
- Σκαρλάτος (Βυζάντιος) Δ., «Ελευθεριότης», «Ελεύθερος», «Ελευθερίως», στο *Λεξικόν επίτομον της ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα, 1839, 398.
- Camertus V. P., «Ελευθέριος», «Ελευθεριότης», «Ελευθεριάζω», «Ελεύθερος», «Ελεύθερα», στο *Λεξικόν το μέγα, και πάνυ ωφέλιμον*, Βενετία, 1779, 225.

Camertus V. P., «Ελευθέριος», «Ελευθεριότης», «Ελευθεριάζω», «Ελεύθερος», «Ελεύθερα», στο *Λεξικόν το μέγα, και πάνυ ωφέλιμον*, Βενετία, 1801, 225.

Dehèque F. D., «Ελευθερία», «Ελευθεριότης», «Ελεύθερος», «Ελευθέριος», στο *Dictionnaire Grec Moderne Français*, Paris, 1825, 194-195.

Schmidt J. A. E., *Λεξικόν απλο-ελληνικόν και γερμανικόν*, Α', Λειψία, 1825.

Wiegel K., «Ελευθεριότητα», στο *Λεξικόν απλορωμαϊκόν γερμανικόν*, Λειψία, 1796, 374.

Δευτερογενής:

Αθανασόπουλος Β., «Πορνογραφία», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα-Έργα-Ρεύματα-Όροι*, Αθήνα, Πατάκη, 2007, 1856-1857

Αθήνη Σ., Ξούριας Γ., *Νεοελληνική γραμματεία 1670-1830*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα, 2015.

Αθήνη Σ., «Φαναριώτικα στιχουργήματα», *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, 2262-2263.

Αποστολόπουλος Δ., *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία: Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα 1989.

Αποστολόπουλος Δ. Γ., *Για τους Φαναριώτες: Δοκιμές ερμηνείας και μικρά αναλυτικά*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 2003.

Δημαράς, Κ.Θ. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, ¹⁰2009.

Κεχαγιόγλου Γ., «"Άχρηστοι φιλόλογοι και μικροκυματάδες γκουγκλιστές": οι γαλλόγλωσσοι στίχοι της *Αληθούς ιστορίας* ("Ανώνυμου του 1789") και του *Τα κατά Κλεάνθην και Αβροκόμην...* (1801) του Κωνσταντίνου Μάνου», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 50 (φθινόπωρο 2021), 3-8.

Κονδύλης Π., *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός: Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.

- Μαυρέλος Ν., «*Η επαρχία της ανυπάρκτου*»: είδη, διακείμενα, γλώσσα και νεοτερική ιδεολογία στην Αληθή Ιστορία, Αθήνα, Σοκόλης, 2016.
- Μποροβίλος Γ. Ε., *Η ορθόδοξη Κηρυκτική Γραμματεία κατά τον ΙΗ΄αι.: Οι έντυπες συλλογές*, (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη, 2001.
- Μπουμπουλίδης Φ., «*Η 'Ηθική στιχουργία' του Αλέξανδρου Κάλφογλου*», στο *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Περίοδος Β΄, 17, Αθήνα, 1967.
- Ξούριας Γ., «*Το ερωτογράφημα ενός άσωτου λιμπερτίνου. Η Κρίσις του Πάριδος του Δημητρίου Γουζέλη*», στο *Διασταυρώσεις και συνομιλίες με το έργο του Στυλιανού Αλεξίου: Ζητήματα ελληνικής Φιλολογίας και Ανθρωπιστικών Επιστημών* (επιμ. Στέλλα Σπ. Χελιδώνη), εκδόσεις Σπανίδης, Ξάνθη, 2021 (υπό δημοσίευση).
- Abramovici J.-C., «*Libertinism*», στο *Encyclopedia of the Enlightenment* (επιμ. Michel Délon), I, Λονδίνο, Routledge, 2013, 772-776.
- Cavaille J.-P., «*Libertine and Libertinism: Polemic uses of the term in sixteenth- and seventeenth- century English and Scottish literature*», στο *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 12 (Ανοιξη 2012), University of Pennsylvania Press, 12-36.
- Cassirer E., *Η ιδέα του Ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος – Διαφωτισμός* (μτφ. Γιώργος Ξηροπαϊδης), Αθήνα, MIET, 2013
- Cusset C., «*The lesson of libertinage*», *Libertinage and Modernity*, 94, Yale University Press, 1998, 1-14.
- Delon M., *Ο Διαφωτισμός και η σημασία των διαβαθμίσεων* (μτφ. Άννα Ταμπάκη), Αθήνα, KNE, 2004.
- Eisenstein E., *Η τυπογραφική επανάσταση στις απαρχές της νεότερης Ευρώπης*, Αθήνα, Τυποφιλία, 2004.
- Goulemot J.-M., «*Toward a Definition of Libertine Fiction and Pornographic Novels*», *Libertinage and Modernity*, 94, Yale University Press, 1998, 133-145.

Hunt L., *The invention of pornography: Obscenity and the origins of modernity: 1500-1800*, Zone books, Νέα Υόρκη, 1993.

«Libertinage», Encyclopédie, ou dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des métiers, IX, 1765, 476. <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/page/v9-p486/> (τελευταία ανάκτηση 15/10/2022).

Mackridge P., *Γλωσσάρια και λεξιλογικές παρατηρήσεις σε φαναριώτικα κείμενα, 1750-1800: Συμβολή στην ελληνική λεξικογραφία*, 2021 στο <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/0/8/1/metadata-1609840564-629865-29766.tkl> (τελευταία ανάκτηση: 20/10/2022)

Pauvert J.-J., *Η ερωτική λογοτεχνία*, Αθήνα, Άγρα, 2003.

Reich B. S., *Rake sentimentalism or the libertine re-formed: Re-evaluating late Eighteenth-Century libertinage, 1770-1812*, Northwestern University, 2008.

Tsalicoglou E., *Satire in the Greek Enlightenment, 1750-1821*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Oxford, 2004.